

SKRIFTER UTGIVNA AV MEDELTIDSKOMMITTÉN I

Medeltidens genus

Kvinnors och mäns roller inom kultur, rätt och samhälle
Norden och Europa ca 300–1500

Lars Hermanson & Auður Magnúsdóttir (red.)

GÖTEBORGS UNIVERSITET
ACTA UNIVERSITATIS GOTHOBURGENSIS

SKRIFTER UTGIVNA AV MEDELTIDSKOMMITTÉN I

Medeltidens genus

Kvinnors och mäns roller inom kultur,
rätt och samhälle. Norden och Europa
ca 300-1500

Lars Hermanson & Auður Magnúsdóttir (red.)

GÖTEBORGS UNIVERSITET

© Lars Hermanson, Auður Magnúsdóttir och författarna, 2016

ISBN 978-91-7346-861-9 (tryckt)

ISBN 978-91-7346-862-6 (pdf)

ISSN: 2002-2050 (volym 1)

Skrifter utgivna av Medeltidskommittén vid Göteborgs universitet, volym 1

Huvudredaktör: Henrik Janson

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se

Prenumeration på serien eller beställningar av enskilda exemplar skickas till:

Acta Universitatis Gothoburgensis, Box 222, 405 30 Göteborg, eller till acta@ub.gu.se

Boken har tryckts med bidrag från

Per Lindecrantz' fond

Letterstedtska föreningen

Sven och Dagmar Saléns stiftelse

Omslagsbild: Flateyjarbók, GKS 1005 föl. Stofnun Árna Magnússonar á Islandi

Utformning: Anneli Larsson

Tryck: Litorapid Media AB, Göteborg, 2016

Abstract

- Title: Medeltidens genus
Kvinnors och mäns roller inom kultur, rätt och samhälle.
Norden och Europa ca 300-1500
- Editors: Lars Hermanson & Auður Magnúsdóttir
- Language: Swedish, Danish and Norwegian
- ISBN 978-91-7346-861-9 (tryckt)
- ISBN 978-91-7346-862-6 (pdf)
- ISSN: 2002-2050 (volym 1)
- Keywords: gender, gender constructions, identity, Middle Ages, Nordic countries, power, upholders of culture, judicial systems, socio-political order, interaction, total social phenomenon, history, history of art, literary history, legal history

Medieval Gender. The Roles of Women and Men in Culture, Law, and Society. The Nordic Countries and Europe, c. 300-1500

In discussions relating to their role during the Middle Ages, women are typically assumed to only have been "pawns in a political game dominated by men", or to have primarily acted as intermediaries of power. In this book, however, the varying expressions of power are studied by changing the focus from a political and economic exercise of power controlled by men, to an approach based on interaction and communication between the sexes. In this volume, gender is instead interpreted as a total social phenomenon comprising all spheres of medieval society. This approach provides new opportunities to investigate how power operated on different levels within a societal structure. Thus, power is neither seen as emanating from a centre nor as dominated by only one sex. Instead, it is regarded as an all-embracing societal web, woven through threads of mutual dependence between men and women. In this book, scholars belonging to various disciplines, such as history, history of arts and literary history, discuss how cooperation between the sexes found expression in culture, judicial spheres and social organisation. The contributions do not only consider the Nordic countries, but also how gender constructions were affected by, and transformed through, the influence of contemporary cultural, juridical and ideological currents in Europe.

Innehållsförteckning

INLEDNING.....	9
Lars Hermanson & Auður Magnúsdóttir:	
"Medeltidens genus".....	9
 KVINNOR SOM KULTURBÄRARE.....	27
Ulla Haastrup & John H. Lind:	
"Dronning Margrete Fredkulla. Politisk magthaver og mæcen for byzantisk kunst i danske kirker i 1100-tallets begyndelse".....	29
Henriette Mikkelsen Hoel:	
"Dronning Eufemia og Eufemiaviserne".....	73
Sigrid Schottenius Cullhed:	
"Sierskan Proba. Faltonia Betitia Proba och hennes dikt Cento Vergilianus".....	95
 RÄTT OCH KÖN.....	111
Auður Magnúsdóttir:	
"Förövare och offer. Kvinnor och våld i det medeltida Island".....	111
Johan Zaini Bengtsson:	
"De oäkta barnens rätt. Föreställningar om sexualbrott, barn och arv i svensk medeltida lagstiftning".....	145
Agnes S. Arnórsdóttir:	
"Kanonisk ret og køn fra middelalder til tidlig møderne tid. Kristningen av ægteskabet på Island 1200-1600".....	173
 KÖN OCH SOCIAL ORGANISATION.....	187
Bjørn Bandlien:	
"I kjønnets grenseland".....	187
Lars Bisgaard:	
"Gildesøskende. Gilder som mødested i 1400-tallets Norden".....	217
Jessica Sundström:	
"Sköldmön - krigaren, kvinnan och äktenskapet. En studie av sköldmöns samtida återspeglning i två isländska fornaldarsagor".....	243

Kvinnor som kulturbärare

Dronning Margrete Fredkulla Politisk magthaver og mæcen for byzantisk kunst i danske kirker i 1100-tallets begyndelse

Ulla Hastrup & John Lind

Udgangspunktet for denne artikel har været nye tanker omkring ad hvilke veje impulserne til udformningen af de tidligste romanske kalkmalerier i danske kirker er kommet. Det har været en almen vedtaget antagelse, at selv træk, der har været erkendt som byzantinske, alene er kommet via Vesteuropa. Når der er grund til at tage dette op til en revurdering skyldes det to forhold: at der de senere år er kommet talrige nye monumenter for en dag og at en række kirker og dermed deres udsmykninger med kalkmalerier ved dendrokronologisk datering nu ikke blot har fået en meget præcisere datering end tidligere men at de også har vist sig i mange tilfælde at være en hel del ældre end tidligere antaget.

Dette har muliggjort at vi kan sætte disse kirker og deres udsmykning ind i tidligere upåagtede sammenhænge, der snarest synes at vise, at den byzantinske indflydelse, der ses i mange østdanske kirker, er kommet østfra, fra enten Rus' eller direkte fra Byzans. Og når vi bedømmer, hvorledes formidlingen af denne byzantinske indflydelse kan være sket, peger nydateringen af disse kirker, blandt andre muligheder, specielt på de mange dynastiske forbindelser der i begyndelsen af 1100-tallet blev knyttet på kryds og tværs mellem de skandinaviske kongehuse og fyrstehusene i Rus' og sågar med en afstikker til kejserhuset i Konstantinopel.

Centralt i dette netværk står en person, nemlig den svenske prinsesse, Margrete Fredkulla. Mens hun selv blev giftet ind i både det norske og det danske kongehus, blev hendes søster Kristina i Rus' gift med fyrsten af Novgorod, den senere storfyrste af Kiev Mstislav Vladimirovich (1125-32). To af disses døtre blev gift tilbage til skandinaviske kongehuse mens en tredje blev gift ind i det byzantinske kejserhus. Det er dette vi i det følgende vil udbygge i sammenhæng med analyser af byzantinsk influere-

MEDELTIDENS GENUS

de kalkmalerier i en række kirker. Samtidig kommer vi ind på en række kildekritiske problemer, der knytter sig til Margrete Fredkullas biografi, ligesom vi præsenterer et hidtil ikke anvendt kildemateriale.

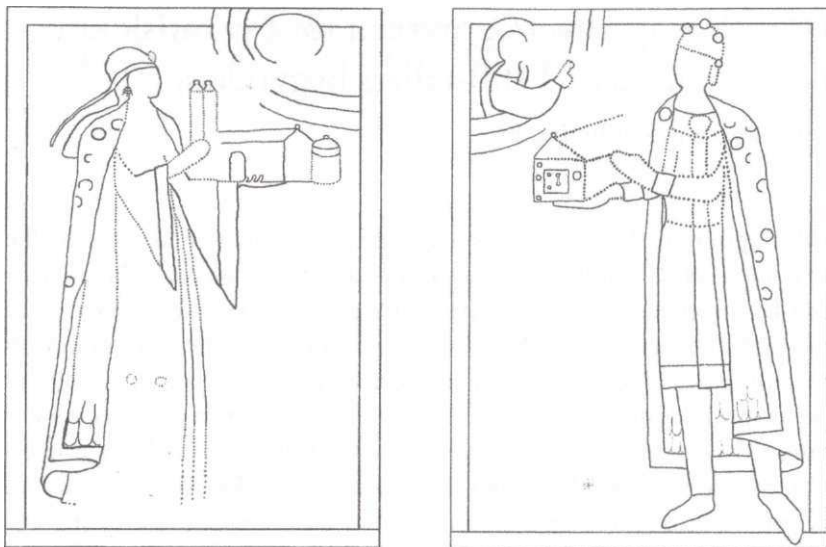

Fig. 1. Vä Kirke, Skåne, 1121. Dronning Margrete og Kong Niels.
Rekonstruktionsskitse af stifterfigurerne. Tegnet af Irene Skals.

Dronning Margrete Fredkulla

Margrete Fredkulla var en usædvanlig dronning. Hun var datter af den svenske konge Inge den Ældre (c. 1080-beg. af 1100-tallet) og dronning Helena. Tilnavnet Fredkulla (Fredspigen) fik hun, da hun blev gift med den norske konge Magnus Barfod (1093-1103) som led i den fredslutning mellem Kong Magnus og Kong Inge, der blev indgået på Trekongemødet i Konghelle i 1101.¹⁰ Den tredje konge var Erik Ejegod, der sikkert fungerede som mægler i den strid, der var brudt ud mellem Norge og Sverige. Som medgift fik Margrete Västra Götaland, der havde været en del af striden mellem de to lande. Efter kong Magnus tidlige død i 1103 blev Margrete gift med den nylig indsatte kong Niels, og hendes medgift fulgte hende ind i det danske ægteskab, eftersom hendes første ægteskab var for-

10 "Hún var síðan kölluð friðkolla", Finnur Jonsson (utg.), *Heimskringla, Noregs konunga sögur* (Köpenhamn 1911), s. 527.

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

blevet barnløst. Hun var med andre ord stadig en meget rig kvinde.¹¹ I Danmark fødte hun mindst to sønner. Den ældste, Inge, opkaldt efter sin morfar, døde som barn.¹² Den næste søn, Magnus, opkaldt efter sin farfar, Svend (Magnus) Estridsen, blev ifølge Saxo i 1120'erne tilbudt kongeværdigheden over göterne, da den svenske kong Inge den Yngre, dronning Margretes fætter, døde,¹³ og Magnus gennem sin mor kunne rejse et arvekrav. Desuden var det her dronning Margrete både i egen ret og som medgift havde besiddelser. Fig. 1 og 2.

Fig. 2. Vå Kirke, 1121. Dronning Margrete Fredkulla med kirkemodellen.

Også i det danske samfund havde dronning Margrete en enestående position. Dette understreges af den liturgiske tekst, der af hævde har været kendt som Knud Lavard-Ordinalet fra c. 1170, der fremstiller

11 Dette har Lars Hermanson understreget i det centrale kapitel, "Maktförhållanden under kung Niels och drottning Margaretas regering 1104-1134", i hans disputats, se Lars Hermanson, *Släkt, vännar och makt: en studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark* (Göteborg 2000), s. 51-186. Se også Nanna Damsholt, *Kvindebilledet i dansk højmiddelalder* (Köpenhamn 1985), s. 144f., 191f., 208, 225f., samt Nanna Damsholt, "Middelalderens dronninger og andre fyrstelige damer i europæisk perspektiv", i Steffen Heiberg (red.), *Danske dronninger i tusind år* (Köpenhamn 2000), s. 147-162. Muligheden for at Margrethe også har haft arveret i det ejendomskompleks i Sverige, Sigridlev, som omtales i Kong Valdemars Jordebog, diskuteres i Christian Lovén, "Sigridlev och godsrikedomen i Stenkilsätten", i Olof Karsvall & Kristofer Jupiter (utg.), *Medeltida storgårdar 15: uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem* (Stockholm 2014), s. 145-64.

12 Karsten Friis-Jensen (utg.), Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum, Danmarks historien* (Köpenhamn 2005), 2, 13.1.3.

13 Saxo Grammaticus 2005, 2,13.5.1. Philip Line daterer Magnus' svenske kongedømme til 1129, Philip Line, *Kingship and State Formation in Sweden, 1130-1290* (Leiden 2007), s. 80.

MEDELTIDENS GENUS

forholdet mellem konge og dronning således:

"Men da Niels ikke havde så meget forsynlighed og styreevne, som rigets tarv krævede, beroede styrelsen for største delen på den ædle dronning Margrete, så at fremmede sagde, at Danmarks styrelse lå i kvindehånd".¹⁴

Fig. 4 Mønt slået af Kong Niels i Lund. af byzantinsk type. På den anden side af mønten er et kors med franske liljer. Væsentlig er indskriften, som ud over kongens navn "Nicalas" også angiver Dronningens: "Margareta". Hendes position og hendes store medgift har sandsynligvis været baggrunden for, at hun helt ualmindeligt nævnes som ligeværdig med kongen.

Mønter af denne type er fundet under en af søjlerne i Lunds Domkirkes sydportal i et bygningsoffer og i møntskatten i Drottens Kirke i samme by. De kan ifølge Jørgen Steen Jensens oplysninger dateres til 1110-15.¹⁶

I Danmark er Saxo langt den mest informative kilde til dronning Margrete og omtaler hende detaljeret flere gange. Han beskriver, at hun ikke

14 Teksten i Martin Cl. Gertz (udg.), *Vitae Sanctorum Danorum* (Köpenhamn 1908-1912), s. 190. Nyudgave med engelsk oversættelse: Michael Chesnutt (utg.), *The Medieval Danish Liturgy of St Knud Lavard* (Köpenhamn 2003), s. 92. Den danske oversættelse i Hans Olrik, *Danske helgeners levned* (Köpenhamn 1968 ('1893-1894)), s. 121f. Chesnutt finder at betegnelsen ordinale er forføjlet og bruger i stedet titlen: "In festis Sancti Canuti Ducis ad Horas et Missam"; Chesnutt foretrækker også en datering til 1190'erne, Chesnutt (2003), s. 54-61.

15 Peter Hauberg, *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146* (Köpenhamn 1900), tab. XIII, nr 2, se også <<http://www.danskmønt.dk/tid12/niels02.htm>> 12/11 2012.

16 Jørgen Steen Jensen, "The Lund Coinage of King Niels (1104-1134) as Illustrated by the Hoard from Sct. Drotten (1984)", i K. Jonsson & B. Malmer (red.) *Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1-4 June 1989* (Stockholm 1990), s. 133-138; samt brev fra Jørgen Steen Jensen af 14. januar 2008.

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

Fig. 3 Vå Kirke, 1121.
Kong Niels med relikvieskrin.

var jomfru, da hun blev gift med kong Niels, men at hun først fik børn i ægteskabet med den danske konge.¹⁷ Saxo præsenterer hende også som en meget gudfrygtig kvinde, der var en stor velgører mod kirker. Hun bidrog til udsmykning af disse og til højnelse af det ellers ringe niveau, som de liturgiske dragter i Danmark havde, og hun drog omsorg for, at der blev fremstillet pragtfulde messeklæder og "pallier".¹⁸

Thibaud d'Estampes (Theobaldus Stampensis)

Dronningens ry for godgørelse over for kirke og gejstlighed spredtes også ud over Skandinaviens

grænser. Herom kan man nu læse i en uopfordret ansøgning til dronningen fra den senere så kendte Thibaud d'Estampes, som på det tidspunkt var kannik i benediktinerklosteret Saint-Etienne i Caen. Heri henviste han til dronningens tidligere godgørelse over for sit kloster. Hvad denne godgørelse har bestået i, ved man ikke.

Ansøgningen eller bønsskrivelsen er kendt fra en 1600-tals udgave af et nu tabt forlæg.¹⁹ Ifølge teksten er bønsskrivelsen stilet til "Margarita højvelbårne dronning, datter af en højvelbåren konge" (Margaritæ præcellenti reginæ, præcellentis regis filiæ). Tidligere mente man, at modtageren var Margrete af Skotland, som døde i 1093. Men Bernard Gineste har i en artikel i 2009 præciseret, at denne Margrete overvejende sandsynligt må referere til Kong Niels' dronning, dels kan brevet næppe med tanke på Thibauds biografi være skrevet så tidligt som senest 1093 og dels

17 Saxo Grammaticus (2005), 2,13.1.1-3.

18 Saxo Grammaticus (2005), 2,13.1.5.

19 Genoptrykt i J.-P. Migne, *Patrologia Latina* 163 (Paris, 1854), col. 765f. Lektor Gudrun Haast-rup har venligst oversat denne tekst.

MEDELTIDENS GENUS

var Margrete af Skotland ikke, som det ellers understreges i brevet, datter af en konge.²⁰

Udover at omtale hvorledes hendes ry var nået vidt ud over landegrænserne og at hun tidligere havde betænkt klosteret i Normandiet, ansøgte Thibaud i Caen nu, dvs imellem 1112-16,²¹ om ansættelse hos dronning Margrete. Thibaud var selv søn af en kannik, men hans situation var pludselig blevet uholdbar, fordi den franske konge havde tilsluttet sig reformpavedømmets cølibatskrav og nu forfulgte de uægte præstebørn på trods af, at de hidtil havde kunnet håbe på en god uddannelse og et liv som kannikker med gode præbender. Derfor flygtede Thibaud senest 1112 fra Étampes til Caen i det engelske Normandiet.

I sit valg af Dronning Margrete og Danmark som muligt tilflugtssted kan Thibaud have håbet på, at cølibatskravet med dets konsekvenser for børn af gejstlige endnu ikke var slået igennem i Danmark. Det var da også først i 1117, at pave Paschalis 2. indskærpede cølibatskravet over for kong Niels;²² og det var først i 1123 at problemstillingen for alvor aktualiseredes, da stormanden Peder Bodilsen med vold og drab til følge forsøgte at gennemtvinge cølibatet.²³ Thibaud, som i Caen omtales som "doctor", kom imidlertid ikke til Danmark men endte senest 1116 i Oxford. Hans undervisning her regnes for at være begyndelsen til det senere universitet.

Ved siden af den godgørelse Margrete Fredkulla skal have udvist over for Saint-Etienne klosteret i Caen og det endnu ikke gennemtvungne cølibatskrav kan forbindelser, Thibaud har kendt til, mellem dette kloster og det benediktinerkloster i Evesham, hvorfra St. Knuds klosteret i Odense fik sine første munke, også have spillet en rolle for Thibaud i valget af Margrete Fredkulla som beskytter. Såvel klosteret i Caen som

20 Bernard Gineste, "Thibaud d'Étampes", *Cahiers d'Étampes-Histoire* 10 (2009), s. 43-58.

21 Det er de år man ud fra hans bevarede breve kan slutte, at han opholdt sig i Caen.

22 *Diplomatarium danicum* 1:2 (København 1963), s. 86-88. Herom mener Helge Paludan ("Flos Danie, Personer og standpunkter i dansk politik under kong Niels". *Historie* 1967, s. 506), at "pavens cølibatskrav forblev i teoriernes verden"; mens Carsten Brengaard mener, at der ikke kan "være tvivl om, at kong Niels personligt har støttet et præsteligt andragende om danske gejstliges fritagelse fra cølibatskravet". Carsten Brengaard, *Muren om Israels Hus-, regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170* (København 1982), s. 199. Se herom også Tore Nyberg, "Kong Niels. Skitse til en biografi", (dansk) *Historisk Tidsskrift* 107 (2007), s. 358-61.

23 Martin Cl. Gertz (utg.), "Chronicon Roskildense", *Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi* 1 (København 18-1917), s. 25f.; Michael Gelting (utg.), *Roskildekroniken* (Århus 1979), s.

24.

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

klosteret i Evesham var nært knyttede til Vilhelm af Erobreren — det var i det førstnævnte, at Vilhelm valgte at lade sig begrave, mens abbeden i Evesham, Æthelwig (1058-77), straks efter erobringen blev en af Vilhelms vigtigste ikke-normanniske støtter i det erobrede England. Ydermere hævder William af Malmesbury († c. 1143), at Æthelwig havde været munk i Caen, og selv om dette måske ikke er korrekt, så havde efterfølgeren Walter (1077-1104) været det.²⁴ Sandsynligvis har der endog bestået et forbønsfællesskab mellem de to klostre.

Gennem disse forbindelser kan det have været bekendt for Thibaud, at det danske kongepar netop i disse år udviste stor bevågenhed over for Eveshams datterkloster i Odense, som i løbet af kong Niels' regeringstid modtog flere donationer; en blev således givet "til frelse for hans [kong Niels'] højtelskede søn Inges sjæl".²⁵ I forbindelse med denne donation fremstår Margrete desuden som den første kvinde, der findes optaget på en vidneliste i et dansk dokument.²⁶

Byzantinsk indflydelse i danske kalkmalerier

Byzantinsk indflydelse i danske kalkmalerier forekommer hyppigt. Nedslagene af den byzantinske påvirkning findes især i de ikonografiske enkeltmotiver, men også i maleteknik, malestil og figurudformning ses helt byzantinske træk. I ingen danske kirker finder man et omfattende billedprogram, som direkte kan formodes at komme fra byzantinske udsmykninger. Ligeledes finder man intetsteds i det middelalderlige Danmark en centralkirke med kuppeludsmykning efter byzantinske model. De allerfleste danske stenkirker består af skib og kor, som eventuelt har apsis. I sådanne kirker er der ikke plads til en zonedelt billedopbygning og en halvfigur af Pantokrator (Den almægtige) i kuplen. Derimod optræder enkeltmotiver, som er helt usædvanlige i den vestlige ikonografi og stil. De har deres udspring i byzantinsk kunst.

Apsidens kvartkugle er her i landet normalt udfyldt af en Majestas Domini i mandorla (tronende Kristus i mandelformet glorie), omgivet af

24 Jane Sayers & Leslie Watkis (utg.), *Thomas of Marlborough, History of the Abbey of Evesham* (Oxford 2003), s. XXIX, 103, 176; David Knowles (utg.), *The Heads of Religious Houses. England and Wales 940-1216* (Cambridge 1972), s. 47.

25 *Diplomatarium danicum* (1963), s. 78f.

26 Niels Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave: danmarkshistorie uden retouche* 3 (København 1971), s. 36f.

MEDELTIDENS GENUS

evangelistsymbolerne og med forbedende sidefigurer, Maria og Johannes. Nogle steder er de ledsaget af ærkeengle, andre steder af Peter og Paulus.

På Gotland har man bevaret den i Skandinavien mest direkte overførte, byzantinske malerkunst. Erland Lagerlöf har behandlet denne byzantinske påvirkning i sin bog fra 1999.²⁷ Det handler om nogle rester af trækirker, hvorfra nogle bemalede brædder stammer, og om de freskomalede stenkirker i Garda og Källunge. Dateringen af træbrædderne er sket ved nye dendrokronologiske undersøgelser, som placerer disse trækirkerester o. 1120.²⁸ Den russisk-byzantinske indflydelse er hermed så klart påvist, både i malestil og ornamentik, at det må være malere fra Novgorod, som samtidigt har malet på Gotland. Tilsvarende kan det måske tænkes, at malere herfra har arbejdet i enkelte af de danske kirker. Men i Danmark ses aldrig en byzantinsk ornamentik, som svarer til den vi finder på malerierne på Gotland og i Novgorod.²⁹

Det er sandsynligt, at kalkmalerne i Danmark har haft tilgængelige forlæg i byzantinske manuskripter. Kun i ét tilfælde kender man omtalen af et sådant russisk/byzantinsk manuskript, som har været i Danmark i 1100-tallet. Saxo-udgiveren Stephen Stephanus, nævner i forordet til sin udgave af Saxo fra 1644, at han i sit personlige bibliotek i Sorø ejer et "russisk" manuskript (*charactere et Idiomate Russico*) af Det Ny Testamente. Bogen har tilhørt Roskilde Domkirke, og i den er tilføjet en række givernavne, der indledes med kongelige velgørere: "Kong Harald og dronning Margrete, Knud Konge, Adela Dronning, Erik, Margrete Dronning og vores søster".³⁰ Der kan ikke være tvivl om at disse kongelige velgørere

27 Erland Lagerlöf, *Gotland och Bysans: bysantiskt inflytande på den gotländska kyrkokonsten under medeltiden* (Uddevalla 1999).

28 Lagerlöf (1999), især s. 71f; Svetlana Vasilyeva, "Bysantinska traditioner i Gotlands konst under 1100-talet", *Fornvännen* 104 (2009), s. 97-111.

29 Susanne Stangier, *Ornamentsstudien innerhalb der dänischen romanischen Wandmalereien* (Köpenhamn 1995) giver en samlet oversigt over samtlige middelalderlige, danske ornament i romanske kalkmalerier.

30 Den fuldstændig liste hos Stephanus lyder: "Nomine signatos, et munere conciliatos / Fratribus exiguis, jungito, Christe, tuis. / Regem Haroldum, Reginamque Margaretam. Seqvuntur longa deinde serie aliorum beneficorum nomina: Knuto Rex, Athala Regina. Eiric. Margareta Regina et Soror nostra. Sveno Episcopus. Ricardus Præpositus. Sveino Decanus. Hermannus. Ascerus. Luitgerus. Boso. Livo. Isaac. Arnfastus. Nicolaus. Saxi. Ako. Clemens. Toco. Joseph. Kanutus etc.", Henrik D. Schepelern (utg.), *Stephani Johannis Stephani Notae uberores in Historiam Danicam Saxonis Grammatici* (faksimile-optryk af 1645 udg.) (Köpenhamn 1978), s. 11 (s. 29 i Schepelerns paginering); se også Alfred Otto, *Liber daticus Roskildensis: Roskilde gavebog og domkapitlets anniverarieliste* (Köpenhamn 1933), s. 166-69.

KVINNOR SOM KULTURBARARE

udgøres af Harald Hen (1074/76-80), hans dronning Margrete, Knud den Hellige (1080-86) og hans dronning Adela, Erik Ejegod (1095-1103) og sluttelig Margrete Fredkulla, der altså udover at være Danernes dronning også er "vor søster" (Soror nostra). Margrete Fredkulla havde med andre ord en særlig tilknytning til domkirken. Ulykkeligvis er dette manuskript gået tabt. Af de indførte navne i bogen kan man dog forstå, at listen knytter sig til den kirke Svend Nordmand (1073-1088) byggede som erstatning for den stenkirke Svend Estridsens mor lod bygge, Svend er nemlig den eneste Roskildebisp der nævnes. De der nævnes må da være dem der på forskellig vis støttede byggeriet af netop denne kirke, der påbegyndtes, mens Harald Hen (1074/76-1080) og hans dronning Margrete sad på tronen. Listen antyder også, at manuskriptet må have været i Roskilde Domkirkes besiddelse senest i begyndelsen af 1100-tallet, da Margrete Fredkulla endnu levede. Man må formode, at den russisk/byzantinske bog har været en kostbar gave muligvis fra dronning Margretes slægtninge i Rus' eller Byzans og at den som andre lignende håndskrifter sandsynligvis kan have været rigt illustreret, sådan som tilfældet var med det endnu eksisterende Nye Testamente, Margrete Fredkullas svoger, Mstislav, fik lavet senest 1117 (Mstislav Evangeliet).³¹

Fra sådanne bøger kan kalkmalerne måske have fået deres forlæg til den byzantinske ikonografi og malestil. Desuden var det almindeligt, at malerværksteder selv havde modelbøger med skitser af de mest anvendte motiver, ofte i forskellig udformning og stil.³²

De byzantinske indflydelsesveje

Hvor kommer den byzantinske indflydelse i Danmark fra? I den danske kunsthistoriske tradition har man hidtil alene talt om forbindelserne via især italiensk og tysk byzantinsk inspireret kunst som påvirkningen i den romanske periode i Danmark. Denne indflydelse er naturligvis stadig en kendsgerning.

Men åbningen mod en hidtil ubemærket kontakt via Rus' til Byzans kan nu også ad historisk vej påvises i første halvdel af 1100-tallet. Alle-

31 A.A. Turillov, "Mstislavovo evangelie", i E.A. Mel'nikova & V. Ja. Petrukhin (red.), *Drevniaia Rus' v mire* (Moskva 2015), s. 525f.

32 Robert W. Scheller, *Exemplum: model-book drawings and the practice of artistic transmission in the middle ages (ca. 900 - ca. 1470)* (Amsterdam 1995).

MEDELTIDENS GENUS

rede tidligere eksisterede der talrige kontakter den vej både før og efter skandinaver c. 900 havde grundlagt Rus'-riget, hvor skandinaver under betegnelsen rus'/rhos (i 900-tallet afløst af betegnelsen varægere/væring-er) rejste østpå enten for at handle eller gå i byzantinsk tjeneste.³³

Den norske kunsthistoriker og arkæolog Sigrud Horne Fuglesang har desuden gjort sig til talsmand for, at kun de billeder, der var købt eller hentet i Konstantinopel, repræsenterede den "ægte" byzantinske vare.³⁴ At hævde at byzantinske skatte i det russiske område ikke skulle repræsentere ægte byzantinsk indflydelse giver næppe mening, når det var græske kunstnere, der udsmykkede de tidligste russiske kirker og ofte fortsatte hermed helt op i 1100-tallet. I Novgorod har man eksempelvis arkæologisk identificeret Olisei Grechins (Grækerens) værksted, der menes i 1198 at have malet de berømte fresker i Vor Frelses Kirker i Nereditsa.³⁵

Påvirkningen i Danmark fra Byzans og Rus' kan såvel skyldes de mange, der gjorde tjeneste i byzantinske kejsers militære enheder, pilgrims-rejsende eller korsfarer til det Hellige Land og Jerusalem; den kan være kommet via handelsruter gennem det russiske rige eller den kan skyldes de mange dynastiske forbindelser, der blev knyttet mellem Skandinavien, Rus' og det byzantinske rige. Kontakter etableredes således på mange niveauer, og når fyrstelige personer var på farten var de som altid ledsaget af mange mennesker, der ligeledes kunne fungere som formidlere af byzantinsk indflydelse. Det var tilfældet da eksempelvis den danske kong Erik Ejegod og den norske Sigurd Jorsalfar kort efter hinanden drog på korstog, hvorunder de begge besøgte Konstantinopel.

Kong Erik Ejegod

I 1103 døde den danske konge Erik Ejegod undervejs på et korstog til det Hellige Land ledsaget af dronning Bodil og mindst en afsine sønner, den

33 Om dette se især John H Lind, "Darkness in the East? Scandinavian scholars on the question of Eastern influence in Scandinavia during the Viking Age and Early Middle Ages", i Line Bjerg, John Lind & Søren Sindbæk (red.), *From Goths to Varangians from the Baltic to the Black Sea* (Århus 2013), s. 67-341.

34 Sigrud Horne Fuglesang, "A critical survey of theories on byzantine influence in Scandinavia", *Byzantium: identity, image, influence. XIX International Congress of Byzantine Studies, University of Copenhagen 18-24 August 1996* (København 1996), s. 68-137.

35 A.A. Gippius, "K biografii Oliseia Grechina", i *Tserkov Spasa na Nereditse: Ot Vizantii k Rusi. K 800-letiiu pamiatnika* (Moskva 2005), 99-114. Olisei var nok allerede 2. eller 3. generation i Rus'.

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

senere kong Erik Emune. Erik Ejegod var allerede inden han i 1095 blev konge en vidtberejst mand. Efter mordet i 1086 på broderen, snart kendt som Knud den Hellige (1080-86), var Erik, som havde støttet Knud, draget i eksil, da deres halvbror Oluf (1086-1095) overtog kronen. Ifølge Markus Skeggjasons samtidige Eiriksdraða tilbragte Erik Ejegod under dette eksil en rum tid i Rus'.³⁶ Senere besøgte Erik som konge både ifølge Knytlinga saga og Saxo to gange Rom, om end disse Rom-besøg kan være foregået under samme udenlandsrejse, hvor han ind i mellem også nåede at besøge Bari.³⁷

Mens Knytlinga Saga ikke omtaler hvilken rute kong Erik og hans følge benyttede sig af på den sidste rejse mod Konstantinopel og det Hellige Land,³⁸ hævder Saxo, at de først rejste til Rus', hvorfra de fortsatte over land og derefter nåede til Byzans.³⁹ Videre fortæller Saxo, at den byzantinske kejser først nærede mistro til den fremmede konge og bad ham og hans følge slå lejr uden for byen. Men efter at de dansktalende varægere én efter én havde besøgt kongen i lejren, og han havde opfordret dem til fortsat tro tjeneste hos kejseren, forstod denne gennem sine spioner, at den danske konge var troværdig. Han blev derefter inviteret ind i byen og modtaget med ærbødighed. Kong Erik modtog mange gaver bestående af relikvier til Roskilde og Lund samt en Nikolausrelikvie til kongens egen kirke i Slangerup, hvor han var født.⁴⁰

Saxo fortæller også at kejseren lod male et "portræt" af Erik Ejegod. Det hedder at maleren skulle "afbilde hans statur i fuld størrelse og så præcist som muligt fremstille hans udseende i farver, både i stående og siddende stilling, så han altid havde en gengivelse af hans kolossale størrelse".⁴¹ Sådanne billeder må have været enestående for danskerne, som kun kendte til mere anonyme stifterbilleder uden portrætlighed.

36 Carl af Petersens & Emil Olson (utg.), *Såger Danakonunga* (Köpenhamn 1919-25), s. 164-66.

37 Petersens & Olson (1919-25), s. 170-73; Karsten Friis-Jensen (utg.), Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum, Danmarkshistorien* (Köpenhamn 2005), 2,12.5.1-2. Erik Ejegods rejser som konge diskuteres i Carsten Breengaard, *Muren om Israels Hus-, regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170* (Köpenhamn 1982), s. 163-65 med n. 171.

38 Petersens & Olson 1919-25, s. 95-191.

39 Saxo Grammaticus (2005), 2, 12.7.1.

40 Saxo Grammaticus (2005), 2, 12.7.2-4.

41 Saxo Grammaticus (2005), 2, 12.7.3-4: Quin etiam accersito, qui staturam eius mensurae parilitate comprehenderit stantisque et sedentis habitum quam diligentissime coloribus complecteretur, tantae magnitudinis admirationem perenni spectaculo repraesentandam curavit.

Danskerne fortsatte fra Konstantinopel mod Det Hellige Land, men kongen nåede kun til Cypern, hvor han døde. Dronning Bodil nåede derimod helt til Jerusalem, hvor hun døde på Oliebjerget. Følget, deriblandt den unge Erik Emune, bragte de rige gaver og relikvier hjem til Danmark.

Kong Sigurd Jorsalfar (Jerusalemfareren)

Få år efter Erik Ejegod, i 1108, indledte den norske konge, Sigurd Jorsalfar (1103-30), et lignende korstog til det Hellige Land. Han tog af sted med 60 skibe med i alt ca. 5000 mand. Først sejlede han til Santiago de Compostela, det kendte mål for pilgrimme på Spaniens nordkyst med Apostlen Sankt Jacobs grav. Derfra fortsatte han mod Lissabon, hvorunder han besejrede og fordrev en galej flåde med muslimske "vikinger", som de kaldes i kilden, inden han via Mallorca nåede Jerusalem. Her tog Balduin, den første konge af Jerusalem (1100-18), godt i mod ham, og sammen indtog de byen Sidon.⁴² Sigurd svømmede over Jordan floden og hængte et bånd på en busk på den anden bred, som det var skik for højtstående pilgrimme.⁴³

På vejen hjem gjorde kong Sigurd et længere ophold i Konstantinopel hos den byzantinske kejser, hos hvem han efterlod sine skibe og en del af sine soldater som varægere i kejserens tjeneste. Fra Konstantinopel rejste Sigurd over land gennem Bulgarien, Ungarn og Tyskland inden han nåede Slesvig. Her blev han mødt af kong Niels (1104-34), måske ledsaget af Sigurds stedmor, Margrete Fredkulla, der som nævnt, inden hun blev gift med Niels, kortvarigt havde været gift med Sigurds far, Magnus Barfod. Den danske konge ledsagede herefter Sigurd gennem Jylland og forsynede ham siden med et skib, så han kunne krydse over til Norge.⁴⁴

Ifølge *Heimskringla*, som blev skrevet godt 100 år efter begivenhederne, lod Sigurd i Grækenland udføre et forgyldt frontale af kobber og sølv med emaljer og ædelstene; og fra Jerusalem hjembragte han en splint af det hellige Kors. Disse blev sammen med en bønnebog med gyldne bogstaver, som patriarken havde foræret Sigurd, doneret til Korskirken i

42 Finnur Jonsson (utg.), *Heimskringla, Noregs konunga sögur* (Köpenhamn 1911), s. 534-39.

43 *Heimskringla* (1911), s. 544f. Se også Kurt Villads Jensen, *Politikens bog om korstogene* (Köpenhamn 2005), s. 25.

44 *Heimskringla* (1911), s. 539f.

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

Konghelle ved dens indvielsen i 1127. Blandt gaverne til Korskirken var også et skrin, som den senere danske konge, Erik Emune (1134-37), havde sendt til kong Sigurd.⁴⁵ Også dette kan have været af østlig oprindelse, eftersom Erik Emune, som vi så, havde ledsaget sin far på korstoget til Det Hellige Land.⁴⁶

Typer af byzantinske genstande

Hvilke former for kunstnerisk påvirkning har disse mange rejsende i slutningen af 1000-tallet og i 1100-tallet kunnet tage med sig hjem østfra i form af billeder, kopier af de hellige andagtsbilleder og episke udsmykninger? Det kan være alt fra ikoner, manuskripter, små elfenbensrelieffer, silkestoffer, kostbare emaillearbejder fra kejserhoffet i Byzans til pilgrimsmærker af billigt metal. Når Erik Ejegod og Sigurd Jorsalfarer på deres rejser modtog relikvier af den hellige Nikolaus og korstræet fra den byzantinske kejser var de forsynet ikke som i Vesteuropa med biskoppeligt men med kejserens segl, sådan som Saxo understreger for Erik Ejegods vedkommende. De således verificerede relikvier har sandsynligvis været omviklet med fornemt byzantinsk silke og måske lagt i et kors eller i skrin.⁴⁷

Andre kontakter til den ortodokse verden?

De personlige forbindelser med Rus' vedblev at være tætte ikke blot takket være de tusindvis skandinaver, der fra senest 800-tallet helt frem til 1204 fortsatte med at gøre tjeneste i såvel Rus' som i Byzans, men også gennem de talrige dynastiske forbindelser, der gennem århundreder blev sluttet. Adskillige skandinaviske dronninger forbandt således skandinaviske rødder med kontakter til den græsk ortodokse verden. I denne sammenhæng står Margrete Fredkulla helt centralt. Hun var, som Saxo nævner, mæcen for danske kirkers udsmykning samt liturgiske dragter og inventar. I Vä Kirke i Skåne stiftede hun kirkebygningen og ikke mindst den vidunderlige, bevarede kalkmaleriudsmykning fra o. 1121. Hun er her selv malet med en model af kirken, mens hendes mand, Kong Niels, er afbildet med et stort gyldent relikvieskrin.

45 *Heimskringla* (1911), s. 553f.

46 Petersens & Olson (1919-25), s. 188.

47 Saxo Grammaticus (2005), 2, 12.7.4.

Udvalgte eksempler på byzantinsk påvirkning i danske fresker

Gundsømagle Kirke

I 1987 fandt man efter en brand i kirken i Gundsømagle nogle hidtil overkalkede romanske kalkmalerier i koret. På nordvæggen og partielt på sydvæggen kom en apostelrække til syne. De bedst bevarede figurer viser i stil og malemåde klare byzantinske træk, fig. 5. Det gælder også et så godt som ukendt træk, nemlig at skygningerne i den velbevarede karnation (hudfarve) er udført med grønjordsfarve, fuldstændigt som man bruger det i byzantinsk maleri.

I korets mur fandt man et stykke forstærkningstømmer, som dendrokronologisk kan dateres til omkring 1100. Dermed ved vi nu, at den hidtil ældste, kendte udsmykning på Sjælland er tidlig. Ja så tidlig, at malerierne sandsynligvis afspejler den tabte udsmykning i den tidligere frådstens Domkirke i Roskilde, forgængeren for den nuværende domkirke fra det 13. århundrede.⁴⁸ I Danmark er stort set ingen af de oprindelige udsmykninger af domkirkerne bevaret, de fleste tidlige kalkmalerier findes alene i sognekirker.

Fig. 5. Gundsømagle Kirke, o. 1100. Apostlen Paulus.

⁴⁸ Henrik Græbe, Birgit Als Hansen & Hans Stiesdal, "Gundsømagle Kirke", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1990 (Köpenhamn 1990), s. 141-156.

KVINNOR SOM KULTURBARARE

Roskildekrøniken beretter, at Biskop Arnold (1088-1124) lod kalkmalerierne restaurere i den frådstenskirke, som hans forgænger, Svend Normand havde bygget.⁴⁹ Svend var død på Rhodos 1088 efter at have passeret Konstantinopel på en pilgrimsrejse mod Jerusalem. Ifølge Saxo havde biskop Svend i Konstantinopel samlet "forskellige former for kostbarheder og relikvier fra hellige mænd og sendt dem hjem til sin egen kirke, hvor de blev uundværligt udstyr".⁵⁰ Det er sandsynligt, at Biskop Arnold har bygget Gundsømagle Kirke som egenkirke.

På korets nordvæg er nogle apostelfigurer synlige, delvist dækket af det senere hvælv. Deres kunstneriske kvalitet er uskadet, da de er afdækket efter de nyeste konserveringsmetoder. I korbuen er der en hårdt restaureret udsmykning med tre medaljoner i et system af prismestave på en mønstret bund.⁵¹ Der er muligvis tale om tre halvfigurer af dyder med glories, dog uden de indskrifter, vi finder i Sæby Kirkes korbue, fig. 6.

Fig. 6. Sæby Kirke, o. 1125. Dyden Caritas med byzantinske øringer.

49 Martin Cl. Gertz (utg.), "Chronicon Roskildense", *Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi* 1 (København 18-1917), s. 25; Michael Gelting (utg.), *Roskildekrøniken* (Århus 1979), s. 23.

50 Saxo Grammaticus (2005), 2, 12.1.5.

51 Stangier (1995), s. 89-91.

MEDELTIDENS GENUS

Vä Kirke og dronning Margrete Fredkulla

I den store Vä Kirke nær Kristianstad i Skåne har man bevaret en omfattende korudsmykning samt dele af malerierne i herskabspulpituret i vesttårnet. Ifølge en pergamentlap med årstallet 1121, som stammer fra relikviagemmet i det oprindelige frådstensalter i apsis, må man datere indvielsen af hvert fald koret til denne tid.

I apsis er malet en vældig Majestas Domini, omgivet af Evangelistsymboler. Måske repræsenterer denne apsis en parallel til det billede, der engang har været i den store apsis i Lunds Domkirke. I apsis i Vä er der god plads til de seksvingede Evangelistsymboler. De ellers almindelige sidefigurer til Majestas Domini er flyttet ned i billedzonen i vinduesplanet. Bevaret er her i nordsiden kun en ærkeengel og Jomfru Maria. På de to piller, som bærer apsisbuen ses stående i nord Sankt Peter og i syd Sankt Paul.

Ved siden af de to kirkefyrster er i samme niveau på det smalle stykke af korets østvæg i nord malet en stående stifterinde, fig. 2. Hendes hoved i trekvart profil er, som gift kvinde, dækket af et hvidt slør holdt sammen af et bånd. Konservatorerne har i 2004 fundet spor af et stort ørehængesmykke. Øresmykket svarer til bevarede byzantinske smykker. Det ligner tillige øresmykkerne på de kronede Dydefigurer i Sæby Kirkes korbue, fig. 6. Denne sjællandske kirke er også malet af Väværkstedet.⁵² Den ukronede kvinde frembærer, som nævnt, en model af Vä Kirke, og i kvartcirklen over hende rækker Gud i halvfigur sin velsignende hånd mod hende. På det tilsvarende vægstykke i syd ses en kongefigur. Hans hoved er i trekvart profil og han bærer bøjlekrone med tre kugler og sidestykke. Han er klædt i en kort ringbrynje med kappe samt i karakteristiske røde strømpebukser, som en soldaterkonge. Kongen holder sin gave, et stort forgyldt relikvieskrin, op mod Gud i kvartcirkel. Også her strækker Gud sin hånd mod ham og gaven, fig. 3.

I Vä kirke er det den eneste gang en stifterkvinde frembærer kirke-

⁵² De tidlige sjællandske/skånske værksteder bliver omfattende beskrevet i min (UH) store bog, *Danske fresker i 1100-tallet*, under publikation.

KVINNOR SOM KULTURBÅRARE

modellen i danske fresker fra 1100-tallet.⁵³ Det almindeligste er, at den gifte kvinde giver f. eks. et lys, en bog, en guldring, en guldkalk eller en messedragt, mens kirkemodellen, som den dyreste og fineste gave, holdes af den mandlige stifter. Man har derfor diskuteret, hvem stifterfigurerne er. Nogle, såsom Henrik Græbe i "Sveriges Kyrkor", har foreslået, at de forestiller Kong Valdemar den Store og hans dronning Sofie.⁵⁴ Derimod foreslår Inger Ahlstedt Yrlid i sin disputats fra 1976, at det må dreje sig om et tidligere stifterpar ikke mindst på grundlag af den datering af koret og alterindvielsen, der følger af pergamentlappen med årstallet 1121.⁵⁵ Yrlid mener imidlertid ikke, at Stifterinden med kirken kan være Margrete Fredkulla men foreslår i stedet den polske prinsesse Rikissa, der som formodet ejer af kirken og formynder for hendes og Magnus' søn, Knud står med kirken, mens Knud så afbildes som kongen. Det er her lidt mærkeligt at Knud V (1146-57), kan afbildes som konge samtidig med at moderen fortsat skulle fungere som hans formynder, ligesom begrundelsen for at fravælge Margrete Fredkulla som stifterinde forekommer svag. Desuden tager Yrlid fejl med hensyn til de ægteskaber Rikissa

53 En kvindelig stifter med kirkemodell kender jeg (UH) ellers kun i en tympanonfremstilling i Mariakirken "på Sandet" i Wrocław fra omkring 1150. Magnaten Peter Wlast (Piotr Włostowic) havde tilkaldt augustinermunke for at opføre et kloster 1142-45. Da han faldt i unåde 1145 hos hertug Władysław II, bad kannikerne Peters hustru Maria og deres søn om en anden byggegrund og klosteret blev indviet 1149-50. Fra den oprindelige klosterkirke er et tympanon bevaret med både stifterinden, Maria Wlast, stående med modellen og sønnen knælende omkring en tronende Madonna. Den bevarede indskrift omkring tympanon identificerer stifterne. Emanuel S. Klinkenberg, *Compressed Meanings. The Donor's Model in Medieval Art to around 1300: Origin, Spread and Significance of an Architectural Image in the Realm of Tension between Tradition and Likeness* (Turnhout 2009), s. 190f., fig. 102. Der er de interessante men usikre omstændigheder her, at Piotr Włostowic i en 1300-tals kilde, *Chronica Poloniae Maioris*, optræder med epitetet "fra Danmark" mens hans russiske hustru Maria iflg. samme kilde var søster til hertug Bolesław III's første hustru, Brygida Kürbis (utg.), *Pomniki Dziedzicze Polski Seria II 8* (Warszawa 1970), s. 38f. Dermed var de tæt knyttede til den ægteskabsforbindelse, der blev indgået mellem Magnus Nielsen og Bolesławs datter Rikissa i 1128. Rikissa anses godt nok for at være datter af Bolesławs anden hustru, Salomea von Berg, hvilket så også indebærer, at hun i 1128 må have været barnebrud: 12-13 år.

54 Henrik Græbe, "Kyrkorna i Vä", *Sveriges kyrkor* 139 (Stockholm 1971).

55 Inger Ahlstedt Yrlid, *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmaleri*, (Lund 1976), s. 61-68. Diskussionen mellem Græbe og Yrlid skildres af Tore Nyberg, "Kong Niels. Skitse til en biografi", (dansk) *Historisk Tidsskrift* 107 (2007), s. 379f.

MEDELTIDENS GENUS

indgik efter 1134 og deres varighed,⁵⁶ derfor har hun heller ikke styr på, hvornår Rikissa har kunnet gøre sig gældende i Danmark. Allerede da bind 4 af "Wall-Paintings Scania Halland Blekinge" udkom i 1982, mente forfatteren til denne kunsthistoriske oversigt, Søren Kaspersen og jeg (UH som konsulent) da også, at det ifølge alterets indvielsesdato 1121 måtte være Dronning Margrete Fredkulla med bygningen og Kong Niels med relikvieskrinet. Både Søren Kaspersen og UH har senere udbygget denne opfattelse.⁵⁷

Et problem i forbindelse med identifikationen af denne stifterinde med dronning Margrete har imidlertid tidligere været dateringen af hendes dødsår.

Hvornår døde Margrete Fredkulla og hvor blev hun begravet?

Pillegraven med kvindeknoglerne i Roskilde Domkirkes kor

Mens vi nu ved en del om Margrete, og mere end man egentlig kunne forvente for en dronning på denne tid, er der stadig problemer omkring, hvornår hun døde, hvor gammel hun da var, og hvor hun blev begravet. Knyttet til disse spørgsmål er en pillegrav i Roskilde Domkirke. Her findes i teglstenskoret tre pillegrave med mandlige skeletter. I den fjerde pillegrav ligger en kvinde. I forbindelse med disse grave fortæller kalkmalede ind-

56 Yrliid mener, at Rikissa efter Magnus Nielsens død i 1134 i "1135 eller 1136" skulle have ægtet en vis Vladimir af Novgorod med hvem hun "1141" skulle have fået datteren Sofie. Kort derefter skulle hun være blevet enke og "redan 1142 eller 1143" skulle hun så have ægtet Sverker den Ældre. Dette er oplysninger Yrliid har kunnet finde i gængse opslagsværker, men det har intet med virkeligheden at gøre. "Vladimir af Novgorod" har aldrig eksisteret som mulig ægtemand. Derimod indgik Rikissa sit andet ægteskab med en Volodar' Glebovich af Minsk, som hun ikke blev enke efter men skilt fra, idet datteren, dronning Sofie, endnu i 1170'erne havde kontakt med faren. Endelig er Rikissa næppe blev gift med Sverker før efter 1148, da Sverkers første kone, kong Niels' sidste hustru og enke, Ulvhild, døde. Herom John Lind, "De russiske ægteskaber. Dynasti- og alliancepolitik i 1130'ernes danske borgerkrig", *Historisk Tidsskrift* 92 (1992), s. 225-63, især ekskurs B, s. 256-61.

57 Knud Banning, Mette Brandt & Søren Kaspersen, *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge IV: Art-Historical Survey*. (København 1982); Ulla Hastrup & Robert Egevang (utg.), *Danske Kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175* (København 1986), s. 43-45, 53-54, 96-101. Se også Søren Kaspersen, "The Vä Master and his Workshop: some Danish murals and their European background", i Ebbe Nyborg, Hannemarie Ravn Jensen & Søren Kaspersen (red.), *Romanesque Art in Scandinavia* (København 2003), s. 97-130. Ulla Hastrup, "*Stifterbilleder i danske 1100-tals fresker*". ICO, Nr. 4, 2015.

KVINNOR SOM KULTURBÅRERE

skrifter fra renæssancen hvem, der ligger i gravene. For kvindens vedkommende skal der være tale om: "Margrethe dicta Estrith, regina Danie", fig. 7. Denne indskrift kan ikke have været den første skriftlige indikation af hvem den begravede i pillegraven kan være. Det har været vigtigt at have klarhed over identiteten af de prominente personer, hvis grave blev overflyttet fra den tidlige frådrenskatedral til den nuværende domkirke, og der har sikkert været oprindelige fresker fra Absalons tid, der udover de begravedes identitet også har oplyst om dødsdagen, således at man på disse dage kunne bede for og mindes de afdøde.

I 1550'erne fandtes et nu tabt pergamentblad med en versificeret latinsk indskrift, som forklarede denne kvindes identitet, mens lignende indskrifter redegjorde for mændenes identitet. Heri sagdes det om kvinden:

"Til den fromme Margrete, Danmarks fyrstinde, et digt i glykoniske og asklepiadeiske vers. - Den mægtige svenske kong Inge avlede den hulde Estrid, hende gav han også den danske konge til ægtefælle. Hun føjede de gottensiske til de skånske landområder. Hun smykkede gudshusene, hvilke hun gavnede med forskellige

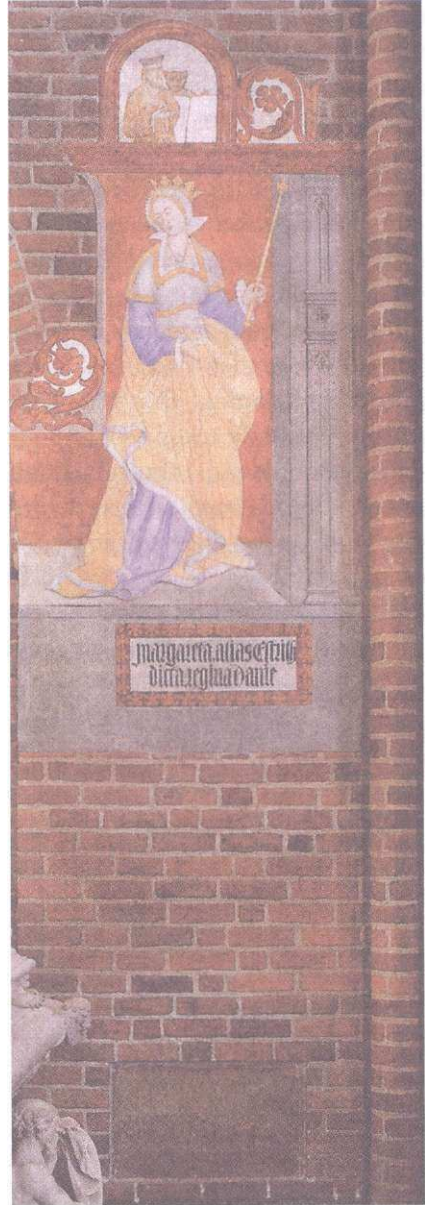

Fig. 7. Roskilde Domkirke, pillegrav i koret. Kalkmaleri 1500-tallet.

MEDELTIDENS GENUS

gaver, thi hun vævede med sine spæde hænder såre skønne kapper og kåber. I sine levedage øvede hun fromhed, og efter sin lykkelige død lever hun evigt i salighed".⁵⁸

På trods af dette klare udsagn om den begravedes ophav har man i mange år ment, at den "Estrid", som omtales både i indskriften og i det latinske vers, måtte være Svend Estridsens berømte mor. Hun er da også den eneste person i kongehuset om hvem vi fra Adam af Bremen ved, at hun bar begge navne.⁵⁹ Samtidig ved vi fra Roskildekrøniken, at hun var en af domkirkens helt store velgørere, da hun til kirken overdrog 50 bol; den bod broderen Knud den Store havde givet hende efter at have dræbt hendes mand, Ulfjarl, inde i selve kirken.⁶⁰ Til gengæld var hun ikke dronning. Dog blev hun i det tekstgrundlag, hvorpå Alfred Otto byggede sin rekonstruktion af Roskilde Domkirkes gavebog (*Liber daticus Roskildensis*) tituleret dronning og årligt mindet ved en højtidelighed sammen med sønnen den 9. maj.⁶¹ Da gavebogen, der egentlig er en årsdagsbog, blev anlagt i 1274, har der altså ved domkirken været en tradition for at betegne Svend Estridsens mor, Margrete-Estrid, som dronning. Ved en undersøgelse af skeletdelene i 1911 mente man da også i kranierne at kunne se en vis familielighed mellem kvinden og Svend

58 Erik Moltke & Elna Møller (red.), *Danmarks kirker* 3:4 (Københavns Amt: Roskilde Domkirke) (Köpenhamn 1951), s. 1609-10 (Kalkmalerier), 1765 (Stifternes pillegrave), her den latinske tekst om Margrethe Estrid: "In piam Margaretam Daniæ Principem / Carmina Glyconicum et Asklepiadeum / Estridem placidam potens / Ingo Rex generat Sveticus: hanc dedit / Et Dano comitem thori / Gottenses Scanicis addidit orbibus / Divorum decorat Lares / Qvibus tam vario munere profuit / Pallas et chlamydes enim / Perbellas teneris texuit artubus / Egit namq(ue) dies pios / Faustos post cineres perpetuum valet". Man må formode, at en kongelig begravet i 1100-tallet har haft både en indskrift på metal, "Tabula", nedlagt i graven og en gravskrift eventuelt på pergament, "Epitafium", synlig ved kisten. Da Knud den Hellige blev skrinset i Odense Domkirke 1100, havde han begge dele. Allerede Ælnoth gengiver hans gravskrift på otte linier skrevet på latin med daktyliske hexametre. Kong Niels havde bestilt Ælnoth til at skrive sin helgenkærede brors vita, omkring 1120. Da man genfandt Knuds skrin 1582 afskrev man gravskriften, nu med ni linier. Måske er denne tradition fortsat af Kong Niels, da dronning Margrete Fredkulla blev gravlagt i frådstenkirken i Roskilde omkring 1130. Således henviser 1500-tallets renaissancegendigtning - og dens særlige omtale af versemålene — muligvis til en oprindelig, identificerende gravskrift. Jens Vellev, "Knud 2. den Hellige og Edel", i Karin Kryger (red.), *Danske Kongegrave* 1 (Köpenhamn 2014), s. 200-202.

59 Werner Trillmich & Rudolf Buchner (utg.), Adam von Bremen, *Gesta Hammaburgensis Ecclesie Pontificum* (Darmstadt 1978), s. 292. Adams krønike var velkendt i Danmark middelalderen igennem og den blev både oversat og trykt af renaissancehistorikeren Anders Sørensen Vedel.

60 Gertz (utg.), "Chronicon Roskildense", s. 23; Gelting, *Roskildekrøniken* (Århus 1979), s. 20.

61 Otto, *Liber daticus Roskildensis*, s. 173: obiit Sueno magnus. filius estridis regine, sororis kanuti senis. Om årsdagen, se det samlede tekstgrundlag i note 64.

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

Estridsen, som ligger i en af de andre pillegrave. I 2004 åbnedes gravene imidlertid igen, og man udtog en tand af både Svend Estridsens kranie og fra det velbevarede tandsæt hos det kvindelige skelet. Nu blev der foretaget DNA-analyser, og de viste, at de to ikke kunne være i familie med hinanden. Kvindens tand tydede desuden på, at hun døde i en alder af omkring 35 år mens hendes kranies sammenvoksninger tydede på at hun var over 40 år gammel.⁶²

Når det derfor ikke kan være Estrid, der ligger i graven, måtte det være naturligt at godtage digtets udsagn om, at det er Margrete Fredkulla. Men i det netop udgivne værk, *Danske Kongegrave*, mener man fortsat ikke, at det er Margrete Fredkulla, der ligger begravet i den kvindelige pillegrav. I sit afsnit om "Stifternes Pillegrave i Roskilde Domkirke" anfører Michael Andersen således, at pergamentbladets indskrift bedst forklares "som en efterrationalisering, idet den anonyme renæssanceforfatter åbenbart har forvekslet pillegravens Margrete, Harald Hens dronning, med Margrete Fredkulla", og at det bør "fastholdes, at kvinden i pillegraven er Harald Hens dronning, ..".⁶³ I den opfattelse følger han lige som Anette Kruse i samme værk C.A. Christensen, der i en artikel fra 1950-52 helt afviste, at Margrete Fredkulla kunne have spillet en rolle i forhold til Roskilde Domkirke, og i stedet mente, at det var Harald Hens hustru, der både havde doneret kirken en stor godsmængde, som ellers tilskrives Estrid, og som nu hviler i pillegraven;⁶⁴ og i sit afsnit om Harald Hens dronning Margrete formulerer Anette Kruse sin tilslutning til C.A. Christensen således, at: "den dronning, der skænkede domkirken en godsmængde i det skånske Gønge Herred svarende til 50 gårde, var Harald Hens dronning "Margareta". Hendes dødsdag var 9. maj, og netop på den dag blev der

62 Anette Kruse, "Pillegravens gåde", *Skalk* 4 (Højbjerg 2004), s. 9-14. Se nu også Kruses redegørelse i Kryger (2014), s. 184, 189.

63 Michael Andersen i Kryger (2014), s. 82-3.

64 C.A. Christensen, "Estrids og dronning Margretes gaver til Roskilde kapitel", *Historisk Tidsskrift* 11. række, 3 (1950-1952), s. 450-62. Heri nytolker Christensen tekstgrundlaget bag Alfred Ottos rekonstruktion af Liber daticus Roskildensis. Michael Andersen og Anette Kruse overtager Christensens konklusioner uden tilsyneladende at overveje holdbarheden af hans argumentation, som der nok kan rettes indvendinger imod. Christensen må således gøre en række krumspring for at få tekstgrundlaget for Ottos rekonstruktion ("VII. idus Maij [9. V 1074]. Obiit Sveno Magnus Rex Danorum filius Estridis Reginæ sororis Kanuti Senis MLXXIIII. qvi Ecclesiam Roskildensem in multis dotavit, et Regina Margareta, qve contulit fratribus bona, qve habuit in Gythingæhæreth; qvorum anniversarium fiat celeberrime cum IX. lectionum vigiliis, ...") til at handle om Harald Hens hustru frem for Svend Estridsens mor, som teksten snarest antyder.

ifølge domkirkens gavebog hvert år afholdt anniversarie ved domkirkens højalter lige ud for dronningens grav. Kong Niels' dronning Margrete Fredkulla døde 4. november 1117 eller senere dog senest i 1130, og der findes intet om en eventuel forbindelse til Roskilde Domkirke ud over den andetsteds omtalte, nu forsvundne pergamentindskrift, som tidligere var ophængt ved graven".⁶⁵

Her forekommer det dog lidt mistænkeligt, at denne Margrete, uden at være identisk med Svend Estridsens mor, skulle have doneret netop 50 gårde: en donation der påfaldende ligner den Estrid ifølge Roskildekrøniken gav domkirken på 50 bol.⁶⁶ Desuden ligner det et cirkelargument, når det anføres, at Margretes dødsdag var 9. maj og at der ifølge domkirkens gavebog netop på den dag hvert år afholdtes anniversarie ved graven. Datoen "9. maj", hvad enten det nu gælder den ene eller anden Margrete, kendes jo alene fra tekstgrundlaget for Ottos rekonstruktion af domkirkens gavebog. Kilden sættes med andre ord til at bekræfte sig selv.⁶⁷

Dernæst er den kendsgerning, at der læses en årlig sjælebøn for en person ved en kirke, jo ikke det samme som at denne person er begravet i kirken. Går vi eksempelvis til Lund Domkirkes gavebog, den bedste vi har bevaret, så er der talrige indførelser for kongelige personer, der skal læses sjælebøn for, men som vi positivt ved ikke er begravet i Lund. Således er Kong Inges dronning og Margrete Fredkullas mor, Helena (Elena Regina obiit) mindet med en sjælebøn den 31. december i *Necrologium Lundense* (173^v).⁶⁸ Hun ligger imidlertid sammen med sin søn og mand begravet

65 Annette Kruse, om Margrete i afsnittet "Harald 3, Hen og Margrete" i Kryger (2014), s. 184-85.

66 I forbindelse med donationen i Gønge herred står der dog intet i tekstgrundlaget om antal gårde, jf. ovf. n. 55. Tallet 50 skyldes først J.O. Arhnungs beregning på grundlag af domkirkens jordebog, som C.A. Christensen (s. 459-61) inddrager i sit studie og nu tilskriver en donation fra Harald Hens hustru. At donationen i Gønge herred er på netop 50 gårde og dermed påfaldende ligner den donation på 50 bol, Estrid ifølge Roskildekrøniken donerede til domkirken, er ikke forbigået Christensen, men han mener at tallet 50 "kun [er] en drilsk tilfældighed" og at 50 gårde i omfang ikke dækker 50 bol - her bygger Christensen dog på sin særlige tolkning af bolet, som i 1980'erne bragte ham i heftig polemik med Axel Kjær Sørensen og Erik Ulsig. Selvom vi nu godtager Christensen særtolkning af bolet, kan de 50 gårde sagtens blot være en del Estrids bevidnede store donation, mens vi ikke har noget uafhængigt vidnesbyrd om en donation fra Harald Hens hustru.

67 Jf. tekstgrundlaget i n. 64. Alfred Otto var i sin analyse og udgave af gavebogen ikke i tvivl om at det var Svend Estridsens mor, der mindedes 9. maj, Otto, s. 168.

68 *Necrologium Lundense*, netversion: http://www6.ub.lu.se/fsi/server?source=Laurentius/Mh_6/Mh_6-f_173_v.tif&profile=mats_stor&type=image (set 10/12 2014).

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

i mausolæet i Vreta Kloster.⁶⁹ Man kan her ydermere undre sig over, hvorfor Harald Hens dronning overhovedet skulle være begravet i Roskilde, når nu Harald selv åbenbart havde udvalgt sig Dalby som gravkirke.⁷⁰

Når det desuden hævdes, at der ikke skulle findes nogen forbindelse mellem Margrete Fredkulla og Roskilde Domkirke, har man åbenbart overset det ovenfor citerede Stephanius-håndskrift, der entydigt gør Margrete Fredkulla til "vor søster".⁷¹ Forbindelse mellem Fredkulla og domkirken er der altså og den har åbenbart været tæt. Det er derfor sandsynligt, at kvinden i pillegraven virkelig er Margrete Fredkulla, når det nu ikke kan være Svend Estridsens mor.

Necrologium Lundense optager i selve nekrologiet flere personer, som betegnes "soror nostra" (se fx f. 171v) samt en liste over brødre og søstre (ff. 179v-182v).⁷² I sin indledning til udgaven af nekrologiet nævner Lauritz Weibull, at det i middelalderen var ganske vanligt, at mænd som kvinder på dødssengen lod sig ikklæde klosterdragt, til gengæld stillede disse deres formuer eller dele deraf til de gejstliges rådighed.⁷³ Det er vel i en sådan sammenhæng, at Margrete Fredkulla, der led af vattersot, inden sin død blev "søster" ved Roskilde Domkirke.

Ifølge Markus Lindberg ligger Margrete Fredkullas mor, Helena, med sin mand kong Inge i det "stenkilske gravkor" i Vreta oven over deres tidligt afdøde søn, Ragnvald.⁷⁴ En fremtidig dna analyse af deres velbevarede lig vil kunne give svaret på, om Margrete fra pillegraven i Roskilde er Helenas datter.

69 Se ndf. med n. 84.

70 Herom Ebbe Nyborg, i afsnittet om Harald Hen, "Harald 3. Hen og Margrete", i Kryger (2014), s. 175-82. I den forbindelse anføres endog, at begge ægtefæller døde omkring 1080, hvilket havde gjort det yderligere naturligt, at de begravedes samme sted. Dog er der ingen kilde til, hvornår dronningen faktisk døde.

71 Også dette synspunkt er overtaget fra C.A. Christensen, der (s. 459f.) dog nævner Stephanius-håndskriftet men hævder, at den anden dronning Margrete i rækken af royale velgørere ikke "identificeres" men blot kaldes "regina et soror nostra". Rækkefølgen af royale velgørere: Harald Hen/Margrete-Knud d. Hellige/Adele-Erik Ejegod-Margrete viser dog klart at der kun kan være tale om Fredkulla. I forbindelse med sin omtale af håndskriftet undlader Christensen desuden at nævne, at dette ifølge Stephanius er "character et Idiomate Russico", hvilket knytter håndskrifter til forbindelser i øst, som Margrete Fredkulla i udpræget grad havde.

72 *Necrologium Lundense*, netversion: http://www6.ub.lu.se/fsi/server?source=Laurentius/Mh_6/Mh_6-f_171_v.tif&profile=mats_stor&vtpe=image; http://www6.ub.lu.se/fsi/server?source=Laurentius/Mh_6/Mh_6-f_179_v.tif&profile=mats_stor&vtpe=image; etc. (set 10/12 2014).

73 Her efter genoptrykket i Lauritz Weibull, *Nordisk historia* II (Lund 1948), s. 240.

74 Jf. ndf. n. 84.

MEDELTIDENS GENUS

Hvornår døde Margrete Fredkulla?

Saxo indføjer i sin skildring af dronningen også en længere redegørelse for en samtale hun havde med Knud Lavard, hvori hun søgte at mægle mellem ham og hendes søn, Magnus, i den konflikt, der kulminerede 7. januar 1131, da Magnus dræbte Knud. Ifølge Saxo fandt denne samtale sted mens dronningen lå døende af vattersot.⁷⁵ Saxo omtaler imidlertid ikke, hvornår præcist dronning Margrete døde. Den oplysning findes kun i en enkelt kilde, den relativt sene Yngre Næstved Årbog, og ifølge denne skete det i 1117.⁷⁶

Mange har dog betvivlet rigtigheden i Næstved årbogens datering. Alene Saxos redegørelse for hendes rolle som mægler i de familiestridigheder, der opstod, da spørgsmålet om tronfølgen efter kong Niels blev aktuelt, tyder på, at dronning Margrete må have været i live i 1120'erne. At hun skulle have haft en sådan rolle inden 1117, da prins Magnus næppe kan have været mere end 12 år gammel, forekommer tvivlsomt.⁷⁷ Ydermere placerer Saxo hendes død efter at han har fortalt om Magnus ægteskab med den polske prinsesse, Rikissa, der må henføres til 1128.⁷⁸ Nu er Saxo jo ikke den mest troværdige kilde vi har til dansk historie.⁷⁹ Derfor er det vigtigt, at den noget tidligere Helmold af Bosau, som skriver sin slaverkrønike omkring 1170, udtrykkeligt hævder, at Margrete, omtalt som Magnus' mor, var til stede ved et møde, der fandt sted mellem kong Niels og Knud Lavard i 1128/29.⁸⁰

75 Saxo Grammaticus (2005), 2, 13.5.6.

76 Erik Kroman (utg.), *Danmarks middelalderlige annaler* (Köpenhamn 1980), s. 83: "1117. Margareta, regina Danorum, obiit".

77 Nyberg (2007), s. 362.

78 *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae* (Warszawa 1970), s. 310.

79 Noget Thyra Nors (Recension av Lars Hermansons Släkt, vänner och makt, DHT 101, 2001, s. 571-80, her s. 576-79) gør lysende klart netop med udgangspunkt i, hvad hun anser for Hermansons manglende diskussion af de kildekritiske forhold omkring Margrethe Fredkullas dødsår. I forhold til en datering af dødsåret til omkring 1130 anfører hun, at Næstvedårbogens tidlige datering støttes af "Knud Lavard-legenden" (s. 579). Er denne kronologisk opbygget antyder den nemlig, at dronningen døde inden Knud blev hertug af Slesvig, se Chesnutt (2003), s. 92. Men her kommer "Knud Lavard-legenden" til gengæld så i modstrid med Næstvedårbogen på netop dette punkt, idet årbogen gør Knud til "dux Iutiæ" i 1115. Kroman (1980), s. 83. Uden specifikt at komme ind på dødsåret har Lars Hermanson kort svaret på Nors' kritik ("Makten, individen och kollektivet. Ett alternativt perspektiv på det danska 1100-talets politiska historia", i Peter Carelli, Lars Hermanson & Hanne Sanders (red.), *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark* (Lund 2004), s. 61-99, her s. 76.

80 Heinz Stoob (utg.), *Helmoldi Presbyteri Bozoviensis Chronica Slavorum* (Darmstadt 1973), s. 190. Hos Helmold er der dog ikke tale om, at Margrete mægler i striden, snarere opægger hun sin søn mod Knud Lavard.

KVINNOR SOM KULTURBÅRERE

Kan der være usikkerhed om hvilket år dronning Margrete døde, ved vi til gengæld, at det var 4. november. Det fremgår af *Necrologium Lundense* (f. 166^r), hvori hun mindes på denne dag efter at have foræret domkirken et guldbæger dekoreret med emalje og rav, måske i forbindelse med indvielsen af kryptens højalter i 1123.⁸¹ I betragtning af alle disse omstændigheder mener mange forskere i dag, at dronningen døde den 4. november 1130.

Hvordan passer den alder kvinden i pillegraven havde ved sin død med den datering? Vi ved, at Margrete blev gift med den norske konge Magnus Barfod 1101 og at ægteskabet var barnløst, selvom Magnus i forvejen havde flere sønner, blandt andre Sigurd Jorsalfar. Eftersom Margrete selv, da hun først havde ægtet Niels i 1103-4, fik to sønner, kunne det tyde på at hun har været barnebrud i sit første ægteskab, som blev indgået som led i en mæglingshandel. Hun behøver derfor ikke at have været mere end 12 år gammel i 1101 og er i så fald født omkring 1089. Hvis Margrete Fredkulla er identisk med skelettet i pillegraven og er hun død i en alder af c. 40 år, døde hun altså omkring 1129.

Runeindskriften i Vä kirke

På østvæggen af koret, i sydsiden under stifterbilledet af Kong Niels med det gyldne skrin og under den nedre bort, afløses, som i mange danske kirker, det fint glittede malepuds af grovere, glattet puds, fig. 8. Foroven i denne puds findes fragmenter af en indridset runeindskrift på folkesproget i to linier: "ræhni... (k) kristina : s??ns... | guþ : ok : uor: fruha..m..." Det er tidligere blevet tolket som: "Rægnild og Kristina... Gud og Vor Frue", Teksten er altså blevet læst som en forbøn for to kvinder, Ragnhild og Kristina. Det er sjældent, at to kvinder alene optræder i en runeindskrift, håndværkere har de vel næppe været.

Med udgangspunkt i Saxos fortælling om den omsorg dronning Margrete udviste over for sine to søskendes afkom, fik Margrete "sin bror Regnalds (Ragnvalds) datter (Ingrid) gift med Henrik (Skadelår) og sin søsterdatter (altså Kristinas datter) Ingeborg med Knud (Lavard). Sin fædrearv delte dronningen i nogenlunde lige store portioner, som hun

81 *Necrologium Lundense*, netversion: http://www6.ub.lu.se/fsi/server?source=Laurentius/Mh_6/Mh_6-f_166_r.tif&profile=mats_stor&type=image (set 10/12 2014).

MEDELTIDENS GENUS

Fig. 8. Vä Kirke, 1122. Runeindskrift ridset i fugtig puds.

fordelte ligeligt med én til sig selv og de øvrige til de ægtepar jeg netop har nævnt".⁸²

Muligheden for, at navnet Ragnhild muligvis kunne forstås som Ragnvald, har vi forelagt for danske runologer. Det viser sig, at det første navns sidste synlige runetegn er et u/v. Runologen Marie Stoklund mener, at denne tydning er mere præcis end et i.⁸³ Dermed gælder forbønnen ikke to ukendte kvinder, men snarere Margrete Fredkullas to søskende: den formodentlig tidligt afdøde Ragnvald,⁸⁴ og Kristina, der, som gift med

⁸² Saxo Grammaticus (2005), 2,13.1.4.

⁸³ Kommentar af Marie Stoklund af 25. januar 2012.

⁸⁴ Om Ragnvald vides fra historiske kilder stort set ikke andet end, at han var søn af Inge den Ældre og at hans datter ægtede Henrik Skadelår; vi ved altså heller ikke, hvornår han døde. Men det forhold, at han ikke optræder som konge eller medkonge i tredje generation efter Stenkil i 1110-20'erne, tyder på, at han var død inden da. På dette tyder ydermere tolkningen af gravene i det der nu må kaldes det stenkilske gravkor i Vreta kloster, som især Markus Lindberg har gjort sig til talsmand for, således at den person der stratigrafisk ligger begravet under kongeparret Inge den Ældre og Helene må være deres søn Ragnvald, og at hele gravkoret er bygget til sønnens begravelse, jf. Markus Lindberg, "Det Ligger en kung begravnen. Vreta klostrets kyrka som gravplats", i Göran Tagesson, et al. (red.), *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster* (Stockholm 2010), s. 111-35.

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

fyrsten af Novgorod, døde 18. januar 1122.⁸⁵

Den nye læsning af runeindskriften og dermed tolkningen af de nævnte personers identitet styrker formodningen om, at det må have været Margrete Fredkulla, som har stiftet kirken i Vä. Dermed er det også endnu mere sandsynligt, at dateringen 1121 på relikviagemmets pergamentstrimmel svarer til indvielsen af koret i Vä. En navneindskrift hen over eller under de kongelige stiftere kendes ikke mere, men runetekstens indhold kan referere til Margrete. Dermed har vi også et "skriftligt" argument for, at dronningen ikke var død i 1117. Endelig har vi nu her som en sjældenhed en runeindskrift, der kan dateres nogenlunde præcist til 1122. I Vä Kirkes store tøndehvælv er den største, nordiske, bevarede samling af latinske, kalligraferede versalindskrifter med teksten til Te Deum, men under stifterbilledet af Kong Niels er også indridsede runer i det nedre, fugtige pudslag på nordisk folkesprog.

Margrete Fredkullas slægtskontakter

Det faktum, at freskomalerier i Vä er udført i byzantinsk stil, forstås let på baggrund af de forbindelser, Margrete Fredkulla havde mod øst. Som nævnt var dronningen datter af den svenske konge, Inge den Ældre, og hans dronning, Helena, et navn der i sig selv kunne tyde på nylig kontakt til østlig kristendom. Margretes søster, Kristina, havde ægtet den magtfulde Mstislav-Harald, der var fyrste i Novgorod. På sin side var Mstislav søn af Vladimir Monomakh, hvis mor var en byzantinsk prinsesse Anastasia, en slægtning (datter?) til kejser Konstantinos IX Monomachos. Vladimir Monomakh, som Valdemar den Store var opkaldt efter, var en af Rus'-rigets mægtigste mænd også inden han blev storfyrste i Kiev i 1113, hvor han siden regerede til sin død i 1125. Da blev han efterfulgt af Mstislav, der allerede i 1117 var blevet kaldt til Kiev som støtte for faren. Mstislavs mor, Gytha, var datter af den sidste angelsaksiske konge, Harold Godwinson,⁸⁶ og ægteskabet mellem hende og Mstislav kom til stand gennem Svend Estridsens formidling.⁸⁷ Der var altså tale om et stort slægtsnetværk, der ompændte store dele af det område, hvor skan-

⁸⁵ Aleksei A. Shakhmatov (utg.), *Ipatievskaja letopis', Polnoe sobranie russkikh letopisei 2*, (St Petersburg 1908), kol. 286.

⁸⁶ Det er baggrunden for, at Mstislav i norrøne kilder altid kaldes Harald. Haralds mor var søster til Svend Estridsens far, Ulfjarl, hvilket forklarer Svend Estridsens rolle.

⁸⁷ Saxo Grammaticus (2005), 2, 11.6.3.

dinaver havde gjort og stadig gjorde sig gældende. Da Mstislav i 1117 forlod Novgorod indtrådte hans og Kristinas søn Vsevolod som fyrste i Novgorod.

Nogenlunde samtidig med dette udbyggedes dette slægtsnetværk yderligere, idet to af Mstislav og Kristinas døtre blev giftet ind i skandinaviske kongehuse, ifølge Saxo med Margrete Fredkulla som formidler, mens en tredje datter i 1122, kort efter Kristinas død 18. januar dette år, blev giftet ind i den byzantinske kejserfamilje,⁸⁸ således at der nu også etableredes en direkte familieforbindelse mellem Skandinavien og Byzans.⁸⁹

Hvad angår de to af dronning Margretes niecer, der blev giftet ind i skandinaviske kongehuse, blev den ene, Ingeborg, c. 1117 gift med Knud Lavard. Umiddelbart efter mordet på sin mand i 1131 fødte hun, mens hun opholdt sig hos sin far i Rus',⁹⁰ den fremtidige Valdemar den Store. Mens den anden niece, Malmfrid, en gang mellem 1116 og 1120 blev gift med den norske kong Sigurd Jorsalfar, dronning Margretes stedsøn. Efter Sigurds død i 1130 ægtede Malmfrid Knud Lavards halvbror, den senere kong Erik Emune, en af Erik Ejegods mange uægte sønner. En tredje niece Ingrid, datter af Ragnvald Ingesson, blev gift 11 år gammel - altså ligesom sin moster Margrete barnebrud - med Henrik Skadelår, som også var en mulig tronarving. Et af deres fire børn blev en kort tid svensk konge, Magnus Henriksson (1160-61). Efter Henrik Skadelårs død ved Fodevig 1134 blev hun gift med den norske Kong Harald Gille (1130-36), med hvem hun fik sønnen Inge Krokrygg, norsk konge 1136-1161. Efter fire ægteskaber og ni børn døde hun omkring 1170.

Således havde dronning Margrete mangfoldige forbindelser både til de andre skandinaviske lande men især mod øst, til Rus', til Byzans og til Det Hellige Land. Dermed havde hun også let og direkte adgang til byzantinsk kunst såvel i Rus' og Byzans som i Det Hellige Land. Det er de muligheder, der bliver så synlige i freskerne i Vä kirke med de mange byzantinske træk.

88 Shakhmatov (1908), kol. 286.

89 Det sandsynligste er, at hun ægtede Alexios Komnenos, den ældste af kejser Ioannes II Komnenos' sønner, Aleksandr Kazhdan, "Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries", *Harvard Ukrainian Studies* XII/XIII (1988/1989), s. 422f.

90 Lind (1992).

Andre kirker med byzantinsk påvirkede fresker

Sønder Jernløse Kirke

I 1949 afdækkedes i apsis i Sønder Jernløse kirke en enestående Majestafremstilling, fig. 9. Især er Kristusfiguren mærkelig sammenholdt med de øvrige danske apsismalerier. I venstre hånd holder han en bogrulle, ikke som ellers en bog, og med højre hånd velsigner han tydeligt med den græsk-ortodokse velsignelsesgestus — ikke med den vesteuropæiske romersk-katolske.

Efter skismaet mellem den romersk katolske kirke og det byzantinske kirkesamfund i 1054 skilte også billedfremstillingerne sig fra hinanden. I Romerkirken velsignede man med højre hånds pege- og langfingre samlet og de øvrige fingre foldet i håndfladen. Men i Sønder Jernløse Kirke på Sjælland har man pludseligt omkring 1125 (jf. ndf.) en Majestas Domini, som velsigner med græsk ortodoks gestus! Mellem de bevarede apsismalerier i Danmark er dette det hidtil eneste kendte eksempel på en sådan udformning.

Det er blevet påvist, at det officielle skisma først og fremmest berørte forholdet mellem Rom og Konstantinopel og først langsomt trængte igennem i yderområderne, f. eks. kunne man gifte sig i kongelige sammenhænge på tværs af trosretningerne, som Ingeborg og Knud Lavard gjorde c. 1117.⁹¹ I øst kunne skandinaver der fulgte den latinske ritus endog øve indflydelse på tidlige kristne ritualer som disse voksede frem i 1000-tal-

Fig. 9. Sønder Jernløse Kirke, 1125. Majestas med orthodox velsignelse.

91 John H Lind, "The Martyria of Odense and a twelfth century Russian prayer: to the question of Bohemian influence on Russian religious literature", *The Slavonic and East European Review* 68 (London 1990), s. 1-21; Sverre Jakobsson, "The Schism that never was. Old Norse views on Byzantium and Russia", *Byzantinoslavica* 2008, s. 173-88.

MEDELTIDENS GENUS

Fig. 10. Søndersø Kirke, 1125. Ærkeengel.

teknikken i udsmykningen hører til blandt de fineste i hele det danske materiale. Malelaget er ganske usædvanligt fornemt glittet, billederne er meget omhyggeligt malet. De langstrakte figurer indeholder i de bedst bevarede partier en detaljeringsgrad i foldekastet og en stil, som peger i retning af emaljearbejder fra byzantinske værksteder i Konstantinopel. Apsismaleriet med Majestas Domini fremstillingen indeholder også en ærkeengel, fig. 10. Sådanne ærkeengle klædt i byzantinske hofdragter er ligeledes et stærkt eksempel på indflydelse fra Byzans.⁹⁵

92 John H Lind, "Varangian Saints and Christlike Varangians", under publicering; John H Lind, "Christianity on the Move", under publicering.

93 Lind (2004); John H Lind, "Varangian Christianity' and the Veneration of Anglo-Saxon and Scandinavian Saints in Early Rus", under publicering.

94 Trillmich & Buchner (1978), s. 362. Fra Adalberts side var dette nok udtryk for at han distancerede sig fra reformpavedømmet i forsøget på at oprette et patriarkat for sig selv og Bremen-Hamburg, Brengaard (1982), s. 84-93.

95 Ulla Haastrup, "Byzantinsk klædte ærkeengle i danske fresker. Kombinationen af ærkeengle med Majestas Domini i 1. halvdel af 1100-tallet", *Iconographisk Post, Nordic Review of Iconography*, Nr. 1, 2014, s. 6-36. <https://ojs.abo.fi/index.php/ico/index> (Open Access).

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

Ejerne af kirken i Sønder Jernløse boede i en stormandsgård nordvest for kirken, hvis rester blev udgravet i 1949. Blandt de mange løsfund var mængder af den såkaldt Østersøkeramik.⁹⁶ En tynd poleret porfyrlade af den type, som normalt bruges over relikviegemmet i en alterstenplade eller som dække på et rejsalter, er også fundet i gården. Desuden var der en hjembragt romersk genstand, et pilgrimsmærke med de to apostelfyrster, Romerkirkens fineste helgener. Beboerne må have været vidtberejste.

Sønder Jernløse Kirke viste sig i 2008 at være endnu mere central og vigtig, da kirkens kor og korudsmykning blev dendrokronologisk dateret. Således kunne Nationalmuseets dendrokronologer datere den østligste loftsbjælke i skibet, som er omgivet af den karakteristiske malepuds og af malerierne på triumfvæggen. Denne bjælke har bevaret bark og splintved, og derfor er fældningstidspunktet sikkert. Det var 1125. Dermed er både stenkoret og kalkmalerierne entydigt placeret på dette tidspunkt. Meget få af de danske stenkirker har fået fastsat deres alder med en så præcis datering.

Jørlundeværkstedet

På Sjælland og et enkelt sted i Småland i Sverige har dette vigtige værksted arbejdet. Ikke mindre end 20 monumenter er bevaret eller kendt.

Mange af de bevarede sjællandske kirker med kalkmalerier er malet i sogne, hvor den rige Hvide-slægt havde gods. Jørlunde Kirke var den første, som blev afdækket i 1864 af Jacob Kornerup. Han skrev om de afdækkede romanske udsmykninger, og derfor blev Jørlunde tidligt et af de kendte danske monumenter. Desuden så man her for første gang brugen af "stukglorier", det vil sige reliefglorier udført i stærk kalkholdig puds, som på en møngebund fik guldblade pålagt. Også genstande, som skulle fremhæves i motivet, kalke, bispestave og dragtborter blev udført i relief.

Baggrunden i Jørlundeværkstedets malerier er lysende blå. På en grå kalk bund påførtes den knuste halvædelsten lapis lazuli, således at baggrundene blev som dybblå himle. En association, som ikke er unaturlig for den middelalderlige forestillingsverden. Bibelens hellige handlinger foregik på en himmelsk blå baggrund.

I sammenhæng med det byzantinske er forekomsten af det blå pig-

⁹⁶ Niels-Knud Liebgott, "Jernløsegård. En middelalderlig gårdtomt i Sønder Jernløse, Holbæk Amt", *Aarboeger for nordiske Oldkyndighed og Historie* 1980 (Köpenhamn 1982).

ment fremstillet af lapis lazuli også interessant. Dengang som nu fik man denne blå halvædelsten i Afghanistan. I 1100-tallet var den meget kostbare farve vanskelig at fremskaffe. Kejseren i Konstantinopel havde eneret på forhandling af farven fra Afghanistan. Den hollandske forsker Krijnie Ciggaar har på grundlag af studier i byzantinske regnskaber fremsat den hypotese, at den megen brug af lapis lazuli, som man ser i 1100-tallets kalkmalerier i Danmark, er kommet til veje ved, at den byzantinske kejser bl.a. har betalt det danske kongehus med farvepigmentet for de lejesoldater, der blev formidlet til Byzans fra Danmark.⁹⁷

De skandinaviske lejesoldater, der blandt andet udgjorde kejserens varægergarde fortsatte en tradition fra vikingetiden. Erik Ejegod mødte ved sit besøg i Konstantinopel i 1103 medlemmer af garden, som ifølge Snorre talte det fællesnordiske sprog "dansk tunge". Sigurd Jorsalfar overlod størsteparten af sine soldater til Kejseren, da han med resten af sit følge fortsatte hjemrejsen over land i 1111. Også korsfarerne fra Danmark og Norge, der i 1192 rejste hjem fra det Tredje Korstog, kom i kontakt med varægerne, da de nåede Konstantinopel og blev herfra ledsaget af disse til grænsen mod Ungarn.⁹⁸ Endnu i 1204 forsvarede de skandinaviske lejesoldater kejseren, da korsfarere på foranledning af Venedig erobrede og plyndrede Konstantinopel.⁹⁹

Mellem de mange motiver, som vidner om byzantinsk ikonografi i Jørlundeværkstedet vil vi i det følgende fremhæve nogle få fra andre af de kirker hvor værkstedet arbejdede.

Vrigstad kirke

Den smålandske kirke i Vrigstad blev nedrevet i 1865. Tilbage er kun seks akvareller af korets udsmykning.¹⁰⁰

Apsiden havde en Majestasfremstilling, og triumfvæggens udsmykning bestod af fire billedzoner med talrige motiver. Freskerne i Vrigstad

97 Krijnie Ciggaar, "Denmark and Byzantium from 1184 to 1212: queen Dagmar's cross, a chrysobull of Alexius III, and an ultramarine' connection", *Medieval Scandinavia* 13. (Odense 2000), s. 118-143.

98 Martin Cl. Gertz (utg.), "*Historia de profectione Danorum in Hierosolyman*", *Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi* 2 (Köpenhamn 20-1918), s. 491.

99 Sigfus Blöndal, *The Varangians of Byzantium: an aspect of Byzantine military history translated, revised and rewritten by Benedikt S. Benediktsson* (Cambridge 1978), s. 165.

100 Marian Ullén, "De romanska målningarna i Vrigstads gamla kyrka", *Småländska Kulturbilder* 1985, s. 157-74.

KVINNOR SOM KULTURBÅRARE

var også meget velbevarede og havde alle de stærke farver i behold. Ornamentikken havde i kronfrisen den karakteristiske blandingsfrise med planteornamentik, afbrudt af felter med ikoner af hellige samt nogle karakteristiske hvide fugle, fig. 11. Denne ornamentfrise er tilstrækkelig til at placere Linköpingbiskopen Gisle sine fine egenkirke i Jørlundeværkstedet. Gisle havde tætte forbindelser til ærkebiskop Eskil og deltog i dennes synode i Lund 1139.

Fig. 11. Vrigstad Kirke, Småland. Akvarel af freskerne i den 1865 nedrevne kirke.

MEDELTIDENS GENUS

Måløv Kirke

I Måløv kirke findes i den centrale øst-vest akse lige over korbuens top en Deesisfremstilling (Kristus omgivet af Maria og Johannes Døberen i forbøn). Kristus sidder tronende på en regnbue med Livets Bog på skødet, fig. 12. Han velsigner med højre hånd foran brystet. Jomfru Maria står i byzantinsk kvindedragt med fremstrakte, anrørende hænder på Kristi gode side i nord. På den sydlige side står Johannes Døberen med skæg. Også Johannes Døberen har fremstrakte, bedende hænder. Motivet har som det hidtil eneste danske relation til for eksempel Deesisfremstillingen i mosaik i Hagia Sofia i Konstantinopel.

Deesismotivet har ingen Evangelistsymboler, men har andagtskarakter. På triumfvæggen er motivet omgivet af to store episke fremstillinger, Korsfæstelsen med Ecclesia og Longinus og Stefaton i nord og Kristi Opstandelse af Graven i syd.

Måløv Kirke har på triumfvæggen yderligere to andagtsbilleder. Det nordlige opdagedes, da man i 1929 nedtog tilmuringen af sidealternichen. Frem kom i al sin pragt en halvfigurs Madonna med barnet, fig. 13. Motivet havde aldrig været overkalket, og derfor var farvehold-

Fig. 12. Måløv Kirke, o. 1130. Triumfvæggens Deesis.

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

Fig. 13. Måløv Kirke, o. 1130. Madonna Hodegetria.

ningen og detaljerne meget velbevarede. Jomfru Maria holder Jesusbarnet på sin venstre arm. Han er iklædt hvid dragt med grøn kappe, og det ser ud til, at han i venstre hånd har holdt en bogrulle. Med den højre velsigner han mod moderen. Marias højre hånd peger mod det guddommelige barn, det er en såkaldt Madonna Hodegetria.

Ved kejserhoffet i Konstantinopel havde man et billede af Madonna med Barnet, malet af Apostlen Lukas efter Maria og Jesus. Da Madonna Hodegetria engang havde været med i et slag om Konstantinopel, havde billedet mirakuløst frelst byen fra overfaldet. Derfor opbevarede billedet i Kejserens palads,

og en gang om ugen blev det fremvist fra en balkon for folket. Andre kilder siger, at det blev båret omkring i byen. Motivet blev kopieret, både i skulptur og maleri, og både som stående helfigur og som halvfigur, overskåret som ikon.¹⁰¹

I Måløv er sidealternichens nedre halvdel udfyldt med først en ornamentalt bort, dernæst med tæppedraperi. Der har ikke været nogen praktisk grund til, at Madonnafiguren ikke kunne have været malet som helfigur. Der var plads nok, men man ønskede sandsynligvis at følge forlæggets ikonlignende halvfigur. Nichens bund har været cirka en meter over oprindeligt gulvniveau. Bunden er dannet af malepudsen, som er trukket som en glittet flade i den halvrunde bund.

I den sydlige sidealterniche findes også en halvfigur forestillende en glorieret biskop med pallium og bispestav. Både glorien og staven er

101 Hans Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst* (München 1991), s. 87-91.

MEDELTIDENS GENUS

Fig. 14. Måløv Kirke, o. 1130. Sankt Nikolaus.

modelleret i stuk og forgyldt, fig. 14. Også bispens hånd er modelleret og bemalet med hudfarve. I den anden hånd holder han en bog foran brystet. Biskoppens hoved er uden mitra.

Man har længe diskuteret, hvem denne gejstlige var. Ved at kombinere andagtsbilledet i Måløv med et i Skandinavien udbredt pilgrimsmærke fra Bari forestillende Sankt Nikolaus, ser man, at ligheden med det lille metaltegn er meget stor i alle detaljer.

Bari var den syditalienske udskibningshavn for pilgrimme til Det Hellige Land. Her lå en stor stenkatedral, bygget for at huse

relikvierne af Sankt Nikolaus fra Myra, som italienske sømænd i 1087 havde bortført fra Lilleasien og som nu var mål for pilgrimme fra hele Europa.¹⁰² Sankt Nikolaus' pilgrimsmærke er fundet flere steder i Skandinavien, således f. eks. i Helsingborg, fig. 15. På pilgrimsmærket ser man en halvfigur af en biskop med samtlige af de kendetegn, som bispem i Måløv har med bispstav i højre hånd og bog i venstre. Vi tror, at en ikon — eller ligefrem et sådant pilgrimsmærke — har været model for kalkmaleren, der har udført nichehelgenens halvfigurs billede i Måløv Kirke.

¹⁰² St Nikolaus var en vigtig helgen for varægerne både før og efter bortførelsen til Bari, og i Bari synes de endnu inden 1087 at have haft deres egen Sankt Nikolaus kirke, Sigfús Blöndal, "To Syditalienske Valfartssteder og deres Forbindelse med Norden", *Nordisk tidsskrift for vetenskap, konst och industri* 16/Ny serie (1940), 319-27; Blöndal (1978), s. 112.

KVINNOR SOM KULTURBARARE

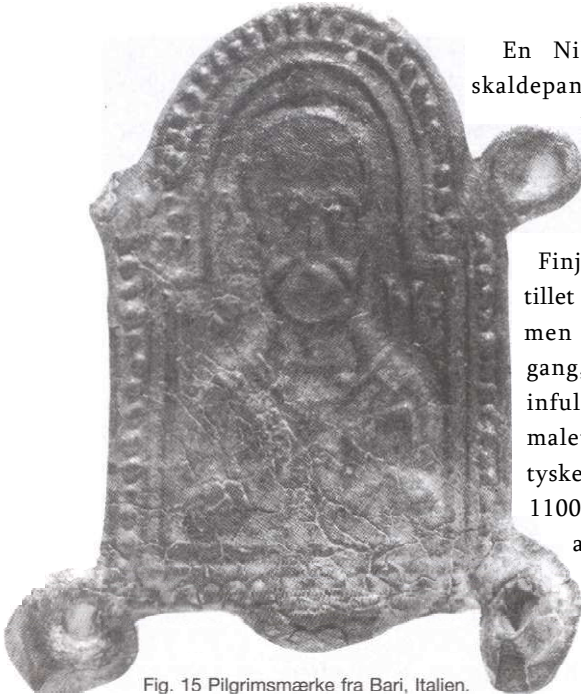

Fig. 15 Pilgrimsmærke fra Bari, Italien.
Sankt Nikolaus.

En Nikolaus fremstilling med høj skaldepande uden mitra er måske også udtryk for byzantinsk påvirkning. I flere tidlige ærkebispefremstillinger i korbuer både i Jørlundeværkstedet og i Finjaværkstedet er bisperne fremstillet med bispstav og pallium, men uden mitra. Første og eneste gang, man ser en relief mitra med infula, er i Herstedøster Kirke, også malet af Jørlundeværkstedet. I det tyske materiale fra første halvdel af 1100-tallet findes flere kalkmalerier af ærkebisper med mitra, for eksempel i Prüfening nær Regensburg, 1119. Derfor må skaldepanden i de sjællandsk-skånske kalkmalerier udtrykke et bevidst valg, inspi-

reret af byzantinsk kunst.¹⁰³

I Måløv Kirke har man foruden de to nicheandagtsbilleder, der er malet som halvfigurer, også oppe i kronfrisen fundet halvfigurer af hellige mænd og kvinder med glorier indsat i mæanderfrisen, fig. 12.

Den nederste billedfrise på skibets nordvæg er tydeligvis fremkommet som en stor "rettelse" af det planlagte billedprogram. Man havde allerede færdiggjort koret, korbuen og triumfvæggen i kirken. Desuden var øvre billedzone på skibets nordvæg malet færdigt. Som altid begynder malerne med at pålægge malepudsen i stilladshøjder ovenfra. Den nedre zone var også påbegyndt fra vest fra døren med et billede af den spillende Kong David omgivet af musikanter. Men pludselig opstod et helt andet behov for at male to stifterfigurer i forbindelse med Paradis og en Dommedags Kristus - sandsynligvis fordi nogle vigtige personer var afgået ved døden, fig. 16.

103 I det russisk-Byzantinske område begynder Sankt Nikolaus først at blive fremstillet med mitra fra 1300-tallet og fremefter.

Fig. 16. Måløv Kirke, o. 1130. Abraham med sjæle, Paradissymbol. Salig stifterinde.

Som Dorthe Falcon Møller har beskrevet det, ændrede man det gammeltestamentlige motiv: David med musikanter til en fremstilling af Paradissymbolet, Abraham med sjæle i skødet.¹⁰⁴ Den fine fedelspillende figur er kun synlig i dag, fordi skitsen ligger under det rettede billede af Abraham i Mamrelund. Træet dækker over skitsen, mens det nedslidte maleri lader begge faser fremstå. Selve David figuren er helt dækket af Abraham.¹⁰⁵ Stifterfigurerne står udenfor Paradis ved porten og de er drejet mod øst. En stor vinduesudvidelse har ødelagt det meste af resten af frisen. Kun længst oppe mod østvæggen er en engel med et kors, en tronende Kristus og endnu en engel med basun tilbage.

Vest for kvindedøren har man haft en plan om måske at male gammeltestamentlige scener, begyndende med David og musikanterne. På grund af dødsfaldet har man valgt at ændre motivsammenhængen til en

104 Haastrup & Egevang (1986), s. 164f.

105 Kristin B. Aavitsland, "In sinum Abrahae. Romanske forestillinger om paradiset og sjelens vei dit", i Lena Liepe & Kristin Bliksrud Aavitsland (red.), *Memento mori døden i middelalderens billedverden. Foredrag holdt ved Det 21. Nordiske Ikonografiske Symposium* (Oslo 2011), s. 64-80; Ulla Haastrup, "Abraham med sjæle i skødet, et paradissymbol", i Patrik Reuterswärd & Marian Ullén (red.), *Genesis Projeta: nordiska studier i gammeltestamentlig ikonografi. Acta Universitatis Stockholmiensis - Stockholm Studies in History of Art 33* (Stockholm 1980), s. 67-74.

KVINNER SOM KULTURBÅRERE

Dommedagsfremstilling. Det er normalt utænkeligt, at Kristusfiguren blev malet uden for kirkens øst/vest akse. I Måløv troner den dømmende Kristus østligst, helt op mod triumfvæggens nordlige niche med Madonna Hodegetria, fig. 13. Der mangler også fuldstændigt fremstillingen af de fortabte.

Stifterfremstillingerne inde i Paradis, nær Abraham, må forestille nogle helt usædvanligt fornemme personer, fig. 17. Tidligere har jeg, UH, ment, at det måtte være stiftere fra Hvideslægten. Men efter mine studier omkring dronning Margrete Fredkulla har jeg skiftet mening. Den kvindelige stifter bærer en rundpuldet kalot. Den er ikke malet, men fremhævet ved stuk og forgyldning. Figuren har ingen glorie, så hun må være en verdslig person. Hun er iført fin kappe med en lille hætte hængende bag nakken. Hendes dragt er diagonalmønstret, formentlig af byzantinsk silke, og i sin højre hånd

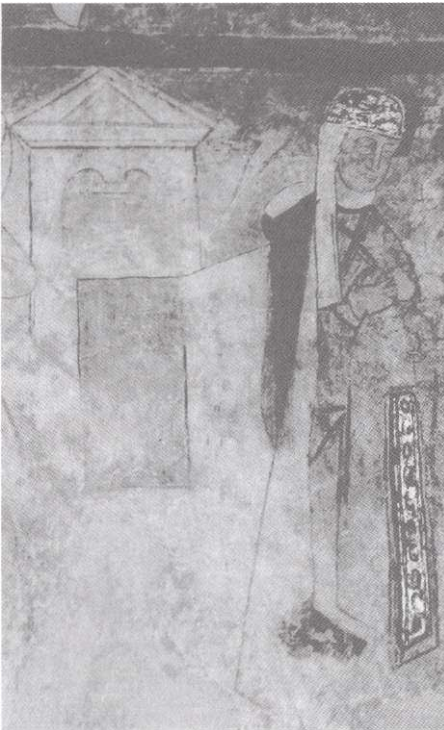

Fig. 17. Måløv Kirke. Stifterinden, foto 1937.

holder hun foran kroppen et fornemt gejstligt dragtstykke. Foran på den hvide dragt er en lodret stukbort med ædelstenshulninger og forgyldning. Hos Saxo læser man, som vi så, at Margrete Fredkulla udførte gejstlige dragter "med pallier". Det kan undre, da et pallium er pavens hvide uldbånd med sorte kors, som blev givet ærkebispens ved udnævnelsen. Har man kaldt en byzantinsk "loros" i forgyldning og ædelsten for et pallium?

Denne kalotkronede kvinde med hovedklæde, hun var altså gift, er sådan fremhævet ved den fornemme dragt, hovedbeklædningen med stuk, med den karakteristiske liturgiske dragtgave, at det næppe kan være an-

MEDELTIDENS GENUS

dre end netop Dronning Margrete Fredkulla. Hun er død omkring 1130, og hendes død har man ønsket at mindes også i Måløv kirke. Jørlunde værkstedet, som har malet stifterne, har sandsynligvis udført deres udsmykninger i anden fjerdedel af 1100-tallet.

Af den mandlige stifter er kun baghovedet og hans ben med røde strømper bevaret. Hvem er han? På grundlag af de få fragmenter er det ikke muligt at give et sikkert bud, men forestiller man sig, at det er en fremstilling af Kong Niels, som døde i Slesvig 1134, kan dateringen inden for Jørlundeværkstedet også være helt oplagt.

Jørlunde Kirke

Som nævnt er Jørlundes kalkmalerier tidligt afdækkede og allerede den gang fremhævede man, at de var meget byzantinske. I dag kender vi næsten hele billedprogrammet i koret. Dog er apsiden nedbrudt, da man i senmiddelalderen udvidede koret mod øst med ét fag. I apsis har der uden tvivl været en Majestas Domini, som f. eks. i udsmykningen i Hagedsted Kirke.

På korets nordvæg begynder billedfrisen med Indtoget i Jerusalem, dernæst kommer øst for vinduet Nadveren, fig. 18. Nadverbilledet er malet efter næsten senantik tradition. Fra vest ligger Kristus på en madras, og op ad ham ligger den unge, skægløse Johannes også til bords. En rektangulær bordskive med en hvid dug, skygget med blå, står ved siden af, og nogle af apostlene sidder bag den. Måske har Judas været malet bag den gotiske hvælpille. Det forhold, at Kristus ligger til bords, er et så usædvanligt ikonografisk træk, at det må tilskrives en byzantinsk maler eller i det mindste et byzantinsk forlæg. I den vesteuropæiske kunst forekommer denne ikonografiske form normalt ikke i 1100-tallet.

Maleteknikken i Jørlundes fresker har mange træk, som udspringer af byzantinsk måde at gengive f.eks. ansigternes træk og karakter.

Billedprogrammet i Jørlundes kor er helt usædvanligt springende frem og tilbage fra triumfvæggen ind til korets vægge. Motiverne bevæger sig fra Kristi liv: Brylluppet i Kana, Lazarus' Opvækkelse, to af Kristi Fristelser, og endnu en bordscene, måske Kristus i Farisæerens hus. Hertil kommer fra Lidelseshistorien: Indtoget i Jerusalem, Nadveren, Tilfangetagelsen i Gethsemane og endelig Kristi død på Korset.

Enten beror forløbet af fortællingen på helt fremmede forudsætninger

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

Fig. 18. Jørlunde Kirke, Sjælland. O. 1140. Nadveren og lavfrise, se fig. 11.

MEDELTIDENS GENUS

eller også har nogen lagt billedprogrammet efter nogle forlæg, som så er malet uden at overholde den bibelske kronologi. Da jeg (UH) beskrev kalkmalerierne i Jørlunde i *Danmarks Kirker*,¹⁰⁶ fremsatte jeg nogle hypoteser om forløbet, som ved den seneste genrestaurerings fund af endnu en Fristelsesscene, har vist sig at være forkert. Måske har en byzantinsk freskomaler med sine folk prøvet afbringe en form for bibelsk kronologi ind i en dansk stenkirke med apsis, kor, triumfvæg og skib. Helt anderledes end det traditionelle billedprogrammet i en byzantinsk centralkirke med kuppel. Hvis disse malere var oplært i enkeltmotiver fra de store græsk ortodokse helligdagsudsmykninger, har det ikke været let. Men jeg forventer ud fra mine mange års studier i danske kalkmalerier, at billedprogrammet har været malet efter en teologisk bindende tankegang, som vi i dag måske blot er for uvidende til at forstå.

Konklusion

I denne artikel er kun fremhævet enkelte tydelige eksempler på byzantinsk indflydelse i danske fresker fra første halvdel af 1100-tallet.

Netop i denne tid synes den russisk-byzantinske indflydelse at have været stærkest, måske formidlet af de mange personlige kontakter, der blev knyttet på den tid. Denne østlige indflydelse i Danmark falder i tid sammen med optagelsen af skandinaviske og dansk formidlede angelsaksiske helgener i den russiske kirke. To fænomener der meget vel kan hænge sammen.¹⁰⁷

De skriftlige, skandinaviske kilder er få – og man kan næppe vente at finde ret mange nye oplysninger. Derimod er kilderne i form af kalkmalerier stadig voksende. Da man fandt Sønder Jernløse Kirkes vigtige fresker i 1949 og freskerne i Gundsømagle Kirkes kor i 1987 fremkom ikke blot helt ukendte malerier, men også ny viden om forbindelser til den byzantinske verden. Man må gå ud fra, at andre romanske kalkmalerier vil dukke op i de næste årtier. De danske stenkirker blev udsmykket i forbindelse med at de opførtes i 1100-tallet. Derfor må de senere tiders overkalkninger i mange danske kirker stadig gemme på talrige malerier.

Når vi fremhæver dette forhold, så skyldes det en nødvendig påpejning af, at vi leder efter nåle i høstakke. Under vor søgen efter byzan-

¹⁰⁶ *Danmarks Kirker* II: *Frederiksborg amt A* (1975) Side: 2252-58.

¹⁰⁷ Lind (1990).

KVINNOR SOM KULTURBÄRARE

tinske forbindelser i freskerne har det vist sig, at ved at kombinere ellers glemte eller oversete oplysninger i kilder fra Rus' med de kendte danske tekster og med freskerne kan en helt ny historie fortælles. Personkontakterne og billedernes ikonografi og maleteknik giver sammenfald i forståelsen. Desuden giver den nye tolkning af runeindskriften i Vä Kirke det samlede monument en ny dimension. Ikke blot styrker den nemlig identifikationen af stifterfigurerne med kong Niels og dronning Margrete Fredkulla sammen med dateringen til 1121-22 af alterindvielsen og korets udsmykning, men den kan også ses som en bekræftelse på Saxos beretning om dronningens omsorg for sine afdøde søskendes børn ved at give dem del af hendes fædrearv.

Vores tværfaglige samarbejde viser, at kalkmalerier som kilder kan være ligeværdige med de skriftlige kilder. Men ligesom fastsættelsen af teksternes kildeværdi kræver en nøje analyse af indhold og overlevering, må freskerne tolkes ud fra deres bevaringstilstand, ligesom deres konserveringshistorie må tages i betragtning. De enkelte billeder, billedprogrammet, maleteknikken og værkstedets andre udsmykninger forudsætter på samme måde undersøgelser for "at læse" billedkildernes tekst korrekt.

Stifterfigurerne i Vä og Måløv kirker viser den danske kong Niels og hans svensk-fødte, norsk og dansk gifte dronning Margrete Fredkulla.¹⁰⁸ I forvejen vidste man meget om Margrete. Hun var i sin tid og i vor tids forståelse en betydningsfuld, magtfuld og rig dronning samt en stor velgører i forhold til kirken. Hun formidlede de kunstneriske forbindelser til den ortodokse verden og gav støtte til taktiske ægteskaber i Danmark og Skandinavien. At hun også var kendt i udenlandske, benediktinske klosterkredse, fremgår af det nyligt fremdragne bønsskrift fra en kannik i Caen til den danske dronning.

I denne artikel har et samarbejde mellem en historiker og kunsthistoriker vist, at vor viden ved hjælp af tværfaglighed endnu kan forøges. En dag fortjener Margrete Fredkulla sin egen bog.

¹⁰⁸ Efter afslutningen af dette manuskript har (UH) udarbejdet en ny, ikonografisk artikel om blandt andet Margrete Fredkulla og Kong Niels' stifterbilleder i Vä. "*Stifterbilleder i danske 1100-tals fresker. Kong Niels og Dronning Margrete Fredkulla malet i Vä Kirke (1121-22) og 11 andre kirker med stifterfigurer*". ICO, 4. nr. Åbo 2015.